

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

SOSIAL-SİYASİ
elmləri seriyası

серия
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

series of
SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№ 1, 2022

Baş redaksiya heyəti:

Babayev E.S. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Paşayeva N.A.**, **Rəcəbov M.R.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Məlikova M.F. (redaktor), **Vahidov F.Q.** (redaktorun müavini), **Hacıyev Z.C.** (məsul katib), **Abbasbəyli A.N.**, **Əhmədov Ə.C.**, **Əliyev B.H.**, **Əlizadə H.Ə.**, **İsmayılov R.R.**, **Məhərrəmov A.M.**, **Qasımov A.M.**, **Məmmədov R.F.**, **Rüstəmov İ.Ə.**, **Əliyev Ə.İ.**, **Həsənalıyev Z.M.**, **Əliyeva K.R.**

HÜQUQ**UOT 343.1****ƏDALƏTLİ MƏHKƏMƏ ARAŞDIRMASI HÜQUQUNA
FƏLSƏFİ-HÜQUQİ BAXIŞ****F.M.ABBASOVA***Bakı Dövlət Universiteti**firuza.abbasova@gmail.com*

Məqalədə ədalətli məhkəmə araşdırması hüququna təkə hüquqi kontekstdə deyil, həm də fəlsəfi bir kontekstdə yanaşılmışdır. Müəllif tərəfindən, hər şeydən əvvəl, ədalət kateqoriyasının mahiyyəti açıqlanmış və daha sonra bu kateqoriyanın cinayət mühakimə icraatına münasibətdə necə təzahür olunması məsələlərinə diqqət yetirilmişdir. Toxunulan əsas məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, cinayət mühakimə icraatında maddi və prosesual ədalətin fərqləndirilməsi mümkündür. Məqalədə ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun kompleks xarakterli hüquq olması diqqətə çatdırılmışdır. Bu tezisdən çıxış etməklə, məqalədə ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun tərkibinə daxil olan bütün elementlər sadalanmışdır.

Açar sözlər: cinayət prosesi, hüquq, fəlsəfə, ədalət ideyası, yanaşmalar.

Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ, ilk növbədə, ədalət anlayışı ilə bağlı olduğu üçün, bu hüququn mahiyyətini ədalət kateqoriyasının mahiyyətinə diqqət yetirmədən dərk etmək mümkün deyil. Ədalət hər bir insanın təməl ehtiyaclarından, arzu etdiyi hal və vəziyyətdən, dəyər verdiyi ali qeyri-maddi nemətlərdən biridir və bəlkə də ən əsasıdır. Hər bir kəs istər cəmiyyətdə, istər peşə fəaliyyətində, istər adi məişət həyatında ona qarşı ədalətli bir davranışın sərgilənməsini, ona qarşı ədalətli bir mövqenin tutulmasını və ona qarşı ədalətli münasibətin göstərilməsini istəyir. Doğrudur, insanlar heç də həmişə ədaləti tapa bilmirlər. Sıradan bir şəxsin həyat hekayəsini dinlədikdə, böyük bir ehtimal vardır ki, o, müxtəlif zamanlarda, müxtəlif situasiyalarda ədalətsizliklə üzləşməsindən bəhs edəcəkdir. Bu, insanların ədalət axtarışının sonsuz, fasiləsiz olmasının da bir dəlilidir. Ədalət axtarışının sahələri də qeyri-məhdudur və bunun nəticəsində hüququn və fəlsəfənin tarixində ədalətli cəmiyyət, ədalətli qanunlar, ədalətli idarəetmə, ədalətli hökmdar və s. bu kimi anlayışlar haqqında da zəngin tədqiqatlar aparılmış, mütəfəkkirlər bu anlayışlar ətrafında geniş polemikalar aparmışlar [4, 24; 5, 11; 9, 66-76].

Ədalət, ilk növbədə, bir gözləntidir. İnsanlar daha çox özlərinə qarşı

ədaləti digər insanlardan, onların idarəedicilərindən, bütövlükdə cəmiyyətdən, eləcə də dövlətdən gözləyirlər. Nisbətən az qisim insan isə özündə ədalət his-sini inkişaf etdirə bilir və özünə qarşı ədalətli münasibət gözlədiyi qədər, özü də digərlərinə qarşı ədalətli olmağa çalışır. Bununla belə, ədalət daha çox şəx-siyyətin dövlətdən və cəmiyyətdən görmək istədiyi münasibəti xarakterizə edir. Heç kəs özünə qarşı ədalətsiz bir şəkildə davranılmasını istəmir və ədalətsiz-liklə üzləşdikdə, məsələn, sosial ədalətin pozulmasına səbəb olan cinayətin qurbanına çevrildikdə, şəxsiyyətin ədalətin bərqərar edilməsi üçün dövlətə üz tutur, məhz dövlətdən sosial ədalətin bərpasını gözləyir, tələb edir. Bununla belə, ədalət anlayışı istər hüquqda, istər fəlsəfədə, istər sosiologiyada kifayət qədər geniş, birmənalı şəkildə anlaşılmayan, dəqiq meyarları və hüdudları olmayan bir anlayışdır [7, 90-94].

Ədalət nədir? Bu sual antik dövrlərdən günümüzdə kimi müzakirəyə açıqdır və zaman-zaman fərqli fəlsəfi cərəyanların nümayəndələri bu suala müxtəlif cavablar vermişlər. Bəziləri ədaləti hər kəsin haqqı çatan qədər nemətə, dəyərə, münasibətə nail olmasında görür. Bu yanaşmada kim nə qədər əmək sərf edərsə, o qədər qazanmalı, kim intellektual cəhətdən nə qədər kamil-ləşərsə, cəmiyyətdə o qədər ehtirama sahib olmalı, kim ruhunu nə qədər zən-ginləşdirərsə, o qədər mənəvi yüksəliş əldə etməli, eləcə də kim nə qədər günah edərsə (cinayət törədərsə), o qədər cəzaya məruz qalmalıdır və s. Digərlərinə görə, ədalət, əksinə, heç kəsin bir-birindən fərqləndirilməməsindədir, maddi nemətlərin hər kəs arasında bərabər şəkildə bölünməsində, cəmiyyətdə varlıların və yoxsulların olmamasında, hər kəsə eyni münasibətin, eyni dəyərin verilmə-sində, hamı üçün vəzifə tutmada, məqam sahibi olmada, dövlət idarəçiliyində iştirak etmədə eyni imkanların yaradılmasındadır və s. Başqa bir yanaşmaya görə, ədalət ilahi bir qüvvənin təbiətə bəxş etdiyi bir xassədir. Bu yanaşmada, dünyanın və insanın yaradılışında bir ədalət mövcuddur. Məsələn, əgər təbiətdə yırtıcılara güc, hücum qabiliyyəti, ov etmə bacarığı verilmişdirsə, onların şikarı ola biləcək canlılara da bu yırtıcılardan müdafiə olunmaq, həyatda qala bilmək üçün imkanlar verilmişdir, belə ki, aslanın şikarı ola biləcək ceyran iti sürətlə qaçaraq həyatını qurtara bilər, canavarın şikarı ola biləcək öküz buynuzları ilə özünü müdafiə edərək canını xilas edə bilər və s. Bu fəlsəfi baxışda təbiətdə hər şey ədalətli bir şəkildə qurulmuşdur, lakin bu ədalətli tarazlıq çox kövrəkdir və ona müdaxilə edildikdə, həmin tarazlıq bəzən bərpa edilməz şəkildə po-zulur. Məsələn, müəyyən bir kontinent (qitə) üçün xarakterik olmayan, yəni təbiət tərəfindən həmin kontinentdə yaşaması nəzərdə tutulmayan bir canlının insanlar tərəfindən süni şəkildə oraya gətirilməsi bu təbii tarazlığı poza bilər. Çünki, məsələn, əgər gətirilmiş canlı ot yeyən bir canlıdırsa və onun gətirildiyi qitədə həmin canlıni ovlayacaq gücdə olan digər bir yırtıcı canlı yoxdursa, bu ona səbəb olacaqdır ki, qitəyə süni şəkildə gətirilmiş ot yeyən canlının po-pulyasiyası qeyri-adekvat bir şəkildə artacaqdır və onlar qitənin yaşıllığını dur-madan qidada istifadə edəcəkdir. Bu populyasiyanın artımını stabilləşdirəcək bir qüvvənin, yəni müvafiq yırtıcı heyvanın olmaması isə ona səbəb olacaqdır

ki, qitənin yaşıllıq balansı pozulacaqdır. Bu isə, öz növbəsində, təbiətin müəyyən etdiyi ədalətin pozulmasına səbəb olacaqdır, çünki həmin yaşıllıqdan qidada istifadə etməli olan digər canlıların yem ehtiyatları qitəyə süni şəkildə gətirilmiş canlılar tərəfindən tükədiləcəkdir və nəticədə qitənin yerli canlı aləmi təbiət tərəfindən onlar üçün nəzərdə tutulmuş qida haqqından məhrum olacaqlar. Göründüyü kimi, təbiətin müəyyən etdiyi ədalət tarazlığı müdaxilə nəticəsində asanlıqla darmadağın edilə bilər. Bu fəlsəfinin maraqlı cəhəti ondan ibarətdir ki, heyvanlar aləmindən gətirilmiş bir misalda asan izah edilə bilməsinə baxmayaraq, insan cəmiyyətinə tətbiq edildiyində də həmin yanaşma özünü doğruldur. Belə ki, ədalətli bir insan cəmiyyətində hər kəs ona ayrılmış rolunu yerinə yetirməklə, birgəyaşayış qaydalarına əməl etməklə öz ahəngdar yaşamını davam etdirir: əkinçi əkinlə məşğul olur və cəmiyyəti becərilən məhsullarla təmin edir, balıqçı balıq tutur, əskər insanların məskunlaşdığı ərazini və onların həyatını qoruyur, təbib xəstələri müalicə edir və s. Belə yaşam tərzini də cəmiyyətdə müəyyən bir ədalətli balansla xidmət edir və bu tarazlığa kənar müdaxilələr (məsələn, oğurluq edilməsi, başqasının həyatına qəsd edilməsi, öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi və s.) həmin ədaləti pozur. Odur ki, ədalətli cəmiyyətdə ədalətli tarazlığın pozulmaması üçün, pozulduğu hallarda isə onun bərpa edilməsi üçün institutlar, mexanizmlər mövcud olmalıdır. Heyvanlar aləmindən gətirilmiş misalda olduğu kimi, cəmiyyətdə ədalətin qorunması üçün bu adil tarazlığı pozan ünsürlərin qarşısını ala biləcək iqtidarda olan bir güc də mövcud olmalıdır, əks halda cəzasız qalan cinayətlər getdikcə çoxalar və cinayətlər çoxaldıqca, digər insanların haqlarının pozulması halları da artar ki, nəticə etibarilə həmin cəmiyyətdə ədalət deyilən bir anlayış tamamilə məhv edilmiş olar. Başqa bir fəlsəfi baxışa görə isə mütləq ədalət insanların, ümumiyyətlə, heç bir zaman nail ola bilməyəcəkləri bir dəyərdir. İnsanlar nə qədər çalışsalar da, mütləq bir ədalətə nail ola bilməzlər, onlar yalnız konkret situasiyalarda, konkret şəxslərə münasibətdə nisbi ədalətə nail ola bilərlər. Bu nisbi ədalət insanların daha çox hissəsini məmnun edəcək dərəcədə bir ədalətdir. Məsələn, hər hansı bir cinayəti törətmiş şəxsə verilmiş cəza həm həmin şəxsin gözündə, həm də, ümumiyyətlə, ali dəyərlərin balansına baxımından mütləq ədalətə xidmət etməyə bilər: tutaq ki, oğurluq etmiş şəxsin əlinin kəsilməsi mütləq ədalət baxımından adekvat olmaya bilər, çünki insan mala qəsd etdiyi halda, cəza onun canına qəsd edir. Lakin əgər cəmiyyətdə bu cəza ədalətli hesab edilirsə, oğurluq etmiş şəxsin əlinin kəsilməsi nisbi də olsa, ədalətin bərqərar edilməsi kimi başa düşülə bilər [1, 16; 2, 63-64; 6, 16].

Qeyd edildiyi kimi, fəlsəfədə ədalət qavramı haqqında yanaşmalar çoxsaylı və rəngarəngdir, bəzən bir-birinə yaxın, bəzən bir-birindən kəskin fərqlənəndir. Biz, yuxarıda onların yalnız bir qisminə ümumiləşdirilmiş şəkildə nəzər yetirdik. Bununla belə, bütün yanaşmalarda vahid olan ideya ondan ibarətdir ki, istər nisbi olsun, istərsə mütləq olsun, istər təbii olsun, istərsə konvensional (insanların qarşılıqlı razılığa gəlməklə müəyyən etdiyi) olsun, ədalət insanların ehtiyaclarından biridir və insanlar tarix boyu ona nail olmağa çalışırlar

[10, 159-160].

Sırf ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun mahiyyətinə gəlincə isə qeyd edilməlidir ki, bu hüququn mahiyyəti də məhz insanların ədalət axtarışı ilə bağlıdır. Sadəcə olaraq, bu hüquq insanların geniş anlamda cəmiyyətdə və dövlət idarəçiliyində ədalət axtarışını deyil, daha dar mənada, yəni onların işinə məhz məhkəmədə baxılarkən ədalət axtarışını nəzərdə tutur. Bununla belə, ədalət ideyasının qədim olduğu qədər ədalətli mühakimə ideyası da qədimdir və hələ qədim zamanlardan insanlar mühakimə edilərkən ədalətli prosedurların axtarışında olmuşlar.

Ümumiyyətlə, mühakiməyə, yəni məhkəmənin fəaliyyətinə münasibətdə ədalət özünü iki əsas müstəvidə göstərir: məhkəmə fəaliyyətinin, mühakimənin yekun nəticəsi olan ədalət – maddi ədalət (çıxarılmış hökmün, qəbul edilmiş qərarın, təyin edilmiş cəzanın, verilmiş bəraətin, əvəzi ödənilməli olan zərərin müəyyən edilmiş həcmnin və s. ədalətli olması) və mühakimənin nəticəsinə nail olmanın ədalətli yolu – prosessual ədalət (mühakimənin buna səlahiyyəti çatan məhkəmə tərəfindən həyata keçirilməsi, mühakimə zamanı çəkişən tərəflərin bərabər hüquqi imkanlara malik olması, qəbul edilən qərarların qanuni sübutlarla əsaslandırılmış olması və s.) [3, 137].

Ədalət qavramının bu iki aspekti arasındakı qarşılıqlı əlaqə də maraqlı və insanları hər zaman düşündürəndir. Belə ki, mühakimənin ədalətliliyindən bəhs edərkən iki əsas sual hər zaman insan düşüncəsini narahat edir: Görəsən ədalətsiz bir şəkildə həyata keçirilmiş mühakimə nəticəsində ədalətli qərar qəbul etmək mümkündürmü? Bəs, əksinə, mühakiməni tamamilə ədalətli şəkildə həyata keçirmiş olsaq da, yekun olaraq ədalətsiz qərarın qəbul edilməsi mümkündürmü?

Birinci sualla bağlı qeyd edilə bilər ki, hipotetik olaraq ədalətsiz bir şəkildə həyata keçirilmiş mühakimə nəticəsində ədalətli qərar qəbul etmək mümkündür. Məsələn, fərz edək ki, həqiqətdə bir insanı qətlə yetirmiş şəxsə məhkəmə edilir, lakin onun mühakiməsi zamanı ədalətli prosedurlar tətbiq edilmir: o, müdafiəçi ilə təmin edilmir, ondan təziq nəticəsində alınmış etiraf ifadələri hökmün əsasına qoyulur, ona qarşı tərəflə bərabər imkanlar yaradılmır və s. Mühakimənin nəticəsində həmin şəxs adam öldürməkdə təqsirli bilinir və ona bu əmələ adekvat olan cəza təyin edilir. Bu halda ədalət mövcud olurmu, yoxsa yox? Biz, əvvəlcədən, mühakimə edilən şəxsin həqiqətdə insan qətlə yetirdiyini aksiom olaraq qəbul etdiyimiz üçün, baxılan halda mühakimə edilən şəxsin yekunda adam öldürməkdə təqsirli bilinməsi və onun bu əmələ adekvat bir cəza ilə cəzalandırılması prinsipə, ədalətin bərqarər edilməsi olur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, real həyatda heç də bütün hallarda mühakimə edilən şəxsin əslində cinayət törətmiş olub-olmaması məlum olmur və mühakimənin də əsl məqsədi məhz bu məsələnin, yəni mühakimə edilən şəxsin cinayət törətmiş olub-olmamasının müəyyən edilməsidir [8, 66]. Odur ki, mühakimə edilən şəxsin təqsirli olub-olmamasını əvvəlcədən bilmək mümkün olmadığı üçün, ədalətsiz prosedurlar əsasında həyata keçirilmiş mühakimənin nəticəsinin real-

lıqla üst-üstə düşməsi (məsələn, həqiqətən cinayət törətmiş şəxsin təqsirli bilinməsi, yaxud həqiqətən təqsirsiz olan şəxsin bəraət alması) hər zaman bir təsadüf olaraq qalacaqdır. Ədalət mühakiməsinin təsadüfə əsaslanmasının isə yolverilməz olduğu mübahisəsiz olduğundan, aşkardır ki, yekun nəticənin ədalətli olacağı gümanı ilə mühakimə icraatının ədalətsiz prosedurlar əsasında həyata keçirilməsinə heç bir halda haqq qazandırmaq olmaz. Digər tərəfdən, ədalətsiz prosedurların əsas təhlükəsi ondan ibarətdir ki, onlar təqsirsiz şəxsləri özünü müdafiə etmək, hüquqlarının təminatlarından yararlanmaq, həqiqətin aşkara çıxarılmasında iştirak etmək imkanlarından məhrum etməklə onların əsas-sız olaraq təqsirli bilinməsinə zəmin yarada bilərlər və bu təhlükə kifayət qədər güclüdür. Ümummillə lider Heydər Əliyevin dediyi kimi, bir dövlət iki şeydən – təqsirli şəxsin cəzasız qalmasından və təqsirsiz şəxsin cəza almasından sarsıla bilər. Mustafa Kamal Atatürk də eynilə demişdir ki, ədalət mülkün (yəni dövlətin) təməlidir. Deməli, ədalətsiz prosedurlarla mühakimə nəticəsində ədalətli yekun qərarın çıxarılması hipotetik olaraq mümkün olsa da, hər zaman təsadüf və bəxt məsələsi olaraq qalacağı üçün, mühakimə icraatının ədalətli prosedurlarından imtina etmək praktiki olaraq mümkün deyildir.

İkinci suala gəlincə, bu zaman da hesab edirik ki, mühakiməni tamamilə ədalətli şəkildə həyata keçirmiş olsaq da, yekun olaraq ədalətsiz qərarın qəbul edilməsi mümkündür. Çünki mühakimənin ədalətli prosedurları ədalətli yekun nəticənin əldə edilməsi üçün mühüm bir zəmin yaratsa da, onu birmənalı olaraq şərtləndirmir. Bu, onunla əlaqədardır ki, yekun nəticənin ədalətliliyi təkcə bu nəticəyə aparən yolun ədalətli prosedurlara əsaslanmasından asılı deyildir, yekun nəticənin ədalətli olması üçün bu nəticəyə aparən yolun özünün ədalətli olması ilə yanaşı, bu nəticənin öz mahiyyəti və məzmunu da ədalətli olmalıdır. Belə ki, fərz edək ki, cinayət təqibinə məruz qalan şəxs mühakimə edilərkən ədalətli mühakimənin bütün prosedurlarına əməl edilmişdir, məsələn, o, müdafiəçi ilə təmin edilmişdir, onun işinə qanunla yaradılmış, müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən baxılmışdır, onun barəsində mühakimə icraatı kifayət qədər ağılabatan müddətlərdə həyata keçirilmişdir, o, özünə qarşı ifadə verməmək haqqından tam həcmdə istifadə etmişdir, müdafiə və ittiham tərəfləri arasında hüquqi imkanların bərabərliyi təmin olunmuşdur və s. Bütün bunlara rəğmən, məsələn, əgər yekunda qəbul edilmiş hökmlə təyin edilmiş cəza cinayət törətmiş şəxsin şəxsiyyətinə uyğun deyilsə, mühakimə prosedurlarının ədalətli olmasına baxmayaraq, biz, bu iş üzrə ədalətin bərqərar olmasından danışıq bil-mərik. Deməli, mühakimə prosedurlarının ədalətli olması yekun nəticənin ədalətli olması üçün vacib şərt olsa da, onu tam olaraq şərtləndirən amil deyildir.

Bütün deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ şəxsiyyətin barəsində həyata keçirilən mühakimənin prosedur qaydalarının ədalətli olmasını nəzərdə tutur və mühakimənin yekun nəticəsinin ədalətli olması üçün mühüm zəmin rolunu oynayır, lakin yekun nəticənin ədalətli olacağını mütləq şəkildə şərtləndirmir.

Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun məzmununa gəlincə, qeyd

edilməlidir ki, o, özündə konkret bir davranış imkanını (məsələn, ifadə vermək, yaxud susmaq), konkret bir təminatı (məsələn, müdafiə tərəfinin təqsirsizliyin sübut edilməsindən azad olunmasını), yaxud da konkret bir meyarı (məsələn, tərəflərin hüquqi bərabərliyə malik olmasını) nəzərdə tutan yekcins bir sadə müddədən ibarət deyil. Tam əksinə, o, mürəkkəb quruluşa malik olan, özündə çox sayda davranış imkanı, təminatlar və meyarlar nəzərdə tutan kompleks xarakterli hüquqi müddədir. Müasir dövrdə ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun məzmununa aşağıdakı hüquqlar və təminatlar aiddir: qanun əsasında yaradılmış bir məhkəmə tərəfindən mühakimə olunmaq; müstəqil bir məhkəmə tərəfindən mühakimə olunmaq; qərəzsiz bir məhkəmə tərəfindən mühakimə olunmaq; qarşı tərəflə bərabər imkanlara malik olmaqla mühakimə olunmaq; çəkişmə şəraitində mühakimə olunmaq; susma və özünü ifşa etməmək hüququ; aşkar şəraitdə mühakimə olunmaq; ağlabatan müddətlərdə mühakimə olunmaq; təqsirsizlik prezumpsiyası; cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin minimal hüquqları; barəsində çıxarılmış qərarın əsaslandırılması.

Ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququnun demokratik cəmiyyətdə əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Bu hüququ bəyan və təmin etməyən bir cəmiyyətdə demokratik mühitdən və bütün digər insan haqlarının real şəkildə təmin edilməsindən bəhs etmək praktiki cəhətdən mümkün deyildir. Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun lehinə ən bəsit, lakin ən inandırıcı arqument onun anti-tezisinin qəbul edilməsinin nə dərəcədə yolverilməz və dəhşətli olmasıdır. Başqa sözlə, əgər məhkəmə araşdırması (mühakimə icraatı) ədalətli olmazsa, bəs necə olmalıdır? Belə çıxır ki, ədalətsiz olmalıdır? Kim insanların ədalətsiz bir şəkildə mühakimə edildiyi cəmiyyətin üzvü olmaq istəyər? Əlbəttə ki, heç kim. Deməli, insan cəmiyyətinin özünün bir reallıq olaraq mövcudluğu üçün təməl şərtlərdən biri həmin cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin bu toplum daxilində ədalətli mühakimənin mövcudluğuna olan inamıdır. Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ bütün digər insan hüquqlarının realizə edilməsi üçün zəmin yaradır desək, şübhəsiz ki, yanılmazıq. Həqiqətən, ədalətin bərqərar edilməsinə yönəlmiş mexanizmləri olmayan bir toplumda yaşamaq haqqının, mülkiyyət haqqının, azadlıq haqqının və bu kimi təməl haqların təminatlarından bəhs etmək sadəcə sadələşmələr olardı. Bu hüququn tanınması və təmin edilməsi cəmiyyətin hər bir üzvündə ədalətə inam, etibar yaratdığı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Demokratik toplumda hər bir fərd ona arxayın olmalıdır ki, o, heç bir zaman qanundan kənar və ədalətsiz bir şəkildə təqib edilməyəcəkdir və cəzalandırılmayacaqdır. Ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququnun real tanınması və təmin edilməsi insanlarda bu inamın yaranması üçün ən təsirli vasitədir. Bundan başqa, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ cinayət qurbanlarının da haqlarının təminatı baxımından çox önəmlidir, çünki bu hüququn real təminatları gözlənilməklə həyata keçirilən mühakimə nəticəsində cinayət qurbanına zərər yetirmiş əsl təqsirkarın adil bir şəkildə ifşa edilərək məsuliyyətə, o cümlədən, cinayət qurbanına vurulmuş maddi və mənəvi məsuliyyətə cəlb edilməsi imkanları xeyli artmış olur. Demokratik cəmiyyətlərdə insanları, o cümlədən,

cinayət qurbanlarını törədilmiş cinayətə görə kiminsə cəzalandırılması deyil, məhz əsl cinayətkarın cəzalandırılması prinsipial olaraq narahat edir. Odur ki, cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxslərin adil bir şəkildə mühakimə edilməsi, ilk baxışdan, ancaq cinayət təqibinə məruz qalmış şəxslərin maraqlarının gözlənilməsinə xidmət edərsə, əslində, daha dərindən düşündükdə, bu, cinayət qurbanları üçün də arzu edilən bir mühakimə üsuludur. Çünki ədalətli şəkildə aparılmış mühakimə nəticəsində cinayət qurbanını təhdidə məruz qoymuş əsl cinayətkarın ifşa edilməsi şansları çoxalır, bu da o deməkdir ki, adil bir mühakimə cinayət qurbanlarının da ədalət mühakiməsindən olan gözləntilərini daha səmərəli şəkildə təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бринчук М.М. Законы природы и справедливость. Закон космической справедливости // Астраханский вестник экологического образования. 2017. № 3 (41). с. 14-20.
2. Гагаев А.А., Гагаев П.А. Теория естественной и исторической справедливости // Казанский вестник молодых учёных. 2017. Т. 1. № 3 (3). с. 62-65.
3. Галкина Е.А. Справедливость приговора или справедливость уголовного процесса? // Вестник Самарского юридического института. - 2018. № 2 (28). - с. 133-138.
4. Исмаилов Х.Д. Идея справедливости в политико-правовых воззрениях Низами Гянджеви // Северо-Кавказский юридический вестник. - 2021. № 2. - с. 22-34.
5. Овечкин А.П. Категория справедливости в системе современного российского права // Вестник Академии права и управления. - 2019. № 1 (54). - с. 9-13.
6. Полатайко С.В., Щербаков В.П. Справедливость и благо в дискуссии либерализма и коммуитаризма // Научное мнение. - 2019. № 11. - с. 10-17.
7. Прокофьев А.В. Обстоятельства справедливости: от Дэвида Юма к Джону Ролзу // Человек. - 2021. Т. 32. № 3. - с. 88-96.
8. Рундквист А.Н. Взаимосвязь принципа справедливости с правовыми аксиомами // Юридические исследования. 2020. № 10. с. 64-78.
9. Тимохина М.И. Философское учение о справедливости и его связь с принципом справедливости в уголовном праве // Международный журнал гуманитарных и Естественных наук. - 2020. № 10-4 (49). - с. 78-80.
10. Фролова О.Е. Субъективное понимание концепта справедливость // Человек: образ и сущность. - 2018. № 3 (34). - с. 154-169.

ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЙ ВЗГЛЯД НА ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВОЕ СУДЕБНОЕ РАЗБИРАТЕЛЬСТВО

Ф.М.АББАСОВА

РЕЗЮМЕ

В статье право на справедливое судебное разбирательство рассмотрено не только в правовом контексте, но и в философском. Автором, прежде всего, раскрыта сущность категории «справедливость» и далее рассмотрены вопросы корреляции данной категории с уголовным судопроизводством и проявления данной категории в уголовном процессе. На основе проведенного исследования представляется возможным разграничение материальной и процессуальной справедливости в уголовном судопроизводстве. В статье подчеркивается, что право на справедливое судебное разбирательство является комплексным по своему характеру. Исходя из данного тезиса, в статье дается перечень

всех элементов, входящих в состав права на справедливое судебное разбирательство.

Ключевые слова: уголовный процесс, право, философия, идея о справедливости, подходы.

PHILOSOPHICAL AND LEGAL VIEW OF THE RIGHT TO A FAIR TRIAL

F.M.ABBASOVA

SUMMARY

The article addressed the right to a fair trial not only in a legal context, but also in a philosophical one. The author, first of all, revealed the essence of the category "justice" and further considered the issues of correlation of this category with criminal proceedings and the issues of manifestation of this category in criminal proceedings. One of the main issues under consideration is the question that in criminal proceedings it is possible to distinguish between material and procedural justice. The article emphasizes that the right to a fair trial is comprehensive in nature. Based on this test, the article lists all the elements included in the right to a fair trial.

Key words: criminal process, law, philosophy, idea of justice, approaches.

UOT 342

**İNSANIN HƏYAT FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ OLUNMASINA
TƏBİƏT QANUNUNUN TƏSİRİ**

Ə.RZAYEV

AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu
doctor-rzayev-ali@mail.ru

Təbiət qanunu –dəyişilməz İlahi qanun: anlayışı və məzmunu

*Qanunverici Təbiət qanununa zidd qanunlar qəbul edirsə,
bu, cinayətdir. Mahiyyətcə bu, gələcəkdə
cəzalandırmaq məqsədilə cinayət əməli yaratmaqdır.*

T. Cefferson

Məqalədə - Təbiət qanunu - Ali İlahi Ədalət qanunları anlayışına, bu qanunların məzmununa və onların canlı aləmin idarəedilməsində təsirində aydınlıq gətirilir, bəşəri qanunlardan fərqləri göstərilir. Allah taalanın göydən yerə nazil etdiyi, ilahi kitabları arasında mühüm yer tutan Qurana İlahi qanunların yerdə təsdiqi kimi baxılır.

Məqalədə, həmçinin dünyaya böyük kəşflər və yeniliklər gətirən Allaha inamı və Allahın yaratdığı İlahi Qanunları, dünya nizamının qanunauyğunluqlarını dərindən öyrənməklə dünya elminin inkişafına böyük təkan vermiş əlli Nobel mükafatçılarının və başqa böyük alimlərin fikirləri göstərilir.

Açar sözlər: qanun, təbiət qanunu, ilahi qanun, konstitusiya, din, elm, kainat, inam, ruh, nobel mükafatı, fizika

Təbiət qanunu – təbii qanun olub, müşayiət olunan bütün təbiət təzahürlərinin tabe olduğu qaydalardır; təbiətdə baş verən proses və ya təzahürlər arasında əlaqədir. Təbiət qanunu eyni zərurətlə hər yerdə və hər zaman müəyyən vəziyyətlərdə baş verən və kiminsə dəyişdirə bilmədiyi təbii təzahürlərin qanunudur. Təbiət qanunları varlığın mövcudluğunu çox gözəl ifadə edən, az sayda qanunları insanlar tərəfindən başa düşülən, kainatı *idarə edən* İdrakın hədsizliyinin təsdiqidir.

Təbiət qanunu bəşəriyyət tərəfindən yaradılan qayda və qanunlardan asılı deyil. Qanun insan şüurundan asılı olmayaraq obyektiv aləmdə təzahürlər arasında mövcud olan daimi və zəruri münasibətlərdir. Təbiət qanunları bütün canlı aləmi –istər bitki, istər heyvan, istərsə də insanı qoyduğu qaydalarla *idarə*

edir. Canlı aləmdə insanın yeri məsələsi Aristotelin klassik baxışları üzərində qurulmuşdur. Aristotelin fikrincə, təbiətin bütün canlı aləmində - bitki, heyvan və insanda ruh (qəlb, nəfs) mövcuddur. O, canlı aləm nərdivanını ruh nərdivanına uyğun hesab edir və «Etika» əsərində yazır ki, harada həyat varsa, orada ruh (qəlb) vardır. Filosof qəlbi çox geniş mənada: həyat, hərəkət, özünüartırma, dərkətmə, hafizə və ağıl kimi təsvir edir. İnsanın bu qəlb nərdivanında yeri məsələsini aşağıdakı kimi izah edir. Aristotel canlı aləm nərdivanında üç pillə ayırır. Birinci pillədə heyvan və insan üçün ümumi olan bitki qəlbi, ikinci pillədə – heyvan qəlbi və üçüncü pillədə insan qəlbi. Bitki qəlbi – qidalanma və özünüartırma, heyvan qəlbi bitki qəlbinə məxsus olanlar və əlavə olaraq həm də duyğu, insan qəlbi – ən mürəkkəb olmaqla bitki və heyvan qəlbinə xas olanlar və əlavə olaraq ağıl, təfəkkür, düşüncə və nitq funksiyalarına malikdir (3).

İnsanlar yuxarıda göstərilən funksiyalardan istifadə etməklə şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət münasibətlərini tənzimləyən qanunlar yaradırlar. Bəzən bu qanunlar subyektiv, birtərəfli xarakter daşıyır.

Təbiət qanunu dəyişilməz İlahi qanundur. İlahi Qanunlar – bu, Ali Ədalət Qanunlarıdır, Yaradanın qanunlarıdır. Ali Ədalət, təəssüf ki, dünyəvi ədalətdən çox fərqlənir, belə ki, Allah insana hadisələrin və əməllərin dərin səbəblərini bilmək funksiyası verməyib. Biz onları bilib-bilməməyimizdən, qəbul edib-etməməyimizdən, əməl edib-etməməyimizdən asılı olmayaraq həmişə qüvvədədir, onlar həmişə işləyir. Bu qanunda ayrı-seçkilik yoxdur. Bu dünyada hər şey Allaha məxsusdur. Biz Allahın hissəcikləriyik. Ona görə də biz nə ediriksə, hər hansı bir hərəkətimiz İlahi Qanunlara uyğun və bu Qanunlar çərçivəsində olmalıdır. Allahın iradəsindən kənar nə edirsənsə, bununla da bu İlahi Qanunları pozursan. İnsan üçün ən əsası cəmiyyətdə qarşılıqlı əlaqələri formalaşdıran və tənzimləyən İlahi Qanunlara əməl etməsidir. İlahi Qanunlar hər bir insanın qəlbinin dərinliklərindədir. Qəlb bir səbəb üzündən ağrıyır - nə vaxt ki, insan ilahi Qanunları pozur və bununla da öz qəlbini yaralayır. Hər bir insan daxili səsi, öz qəlbinin səsinə eşidir. İlahi Qanunlara əməl edənlərdə Allaha inam yaranır. Məlumdur ki, Məqsəd inamın vasitəsidir; İnam görünməyən varlığın mövcudluğuna əminlikdir; İnam – bu, bizim həyatı ehtiyatlarımızdır; İnam insana ümid, sakitlik verir. İnsanda iki dəyişilməz hissə olmalıdır – Allaha inam və özünə inam. İnsanın Allaha inamı olanda o, ağıllı və müdrik olur (1).

Quran Ali İlahi qanunların real təsdiqidir

Bütün bəşəri qanunlar, o cümlədən konstitusiyalar da Ali İlahi qanunlardan yaranmalıdır. İlahi qanunlar müqəddəs kitablarda öz əksini tapır. Göydən dörd müqəddəs kitab nazil olub. Kitablardan Tövrat - Musa peyğəmbərə, Zəbur – Davud peyğəmbərə, İncil - İsa peyğəmbərə, Quran isə Həzrət Mühəmməd (s) peyğəmbərə göndərilib. Bu kitabların dördü də Ramazan ayında nazil olub. Tövrat Ramazan ayının birində, Zəbur yeddisində, İncil on üçündə, Quran isə Qədr gecəsində göndərilib. Quran bunu hamının qəbul etməsi yolu ilə dünyanın böyük ilahi kitabları arasında mühüm yer tutur.

Quran Allah taalanın səmadan yerə olan lütfü, hidayəti, şəfqət və məh-

suludur. Qurani-Kərim Allah kəlamıdır, qalan bütün əsərlər isə bəşər kəlamıdır. Quranın üslubu ilahi üslub, o biriləri isə bəşəri üslubdur. Quran elə geniş əhatəli kitabdır ki, orada insan həyatının və elmin bütün sahələrinə aid müvafiq ayələr tapmaq olar. Quran insan düşüncəsində yeni dövr, təzə və özünəməxsus bir nizam yaratmışdır (2).

Quranda kainatın yaranmasından insanın əmələ gəlməsinə və canlıların yaranmasına qədər, atmosferin quruluşundan Yer kürəsindəki nizama qədər ən müxtəlif mövzularda əsas məlumatlar verilmişdir. Quranda «Kainatın yaranması» («Ənam», 6/101), «Kainatın genişlənməsi» («Zariyat», 51/47), «Kainatın sonu» («Ənbiya», 21/104) və b. əsaslandırılan elmi nəzəriyyələrin meydana gəlməsi göstərilir. Dağların yaranması və funksiyası Quranda öz əksini bu cür tapmışdır: «Yer onları silkələməsin, atıb-tutmasın deyə, orada möhkəm dağlar yaratdıq» («Ənbiya», 21/31), «Məgər biz yeri döşək etmədikmi?! Dağları da dirək?!» («Nəbə», 78/6,7), «Allah göyləri gördüyünüz kimi dirəksiz yaratmış, sizi yırğalamasın, atıb-tutmasın deyə, yerdə möhkəm oturmuş dağları bərqərar etmişdir» («Loğman», 31/1). Quranda insanın yer üzünə necə gəlməsi, hansı mərhələlərdən keçməsi və təməl maddəsinin nə olması tez-tez xatırladılır. Məsələn, «Biz sizi yoxdan yaratdıq. Məgər təsdiq etməzsiniz? Bəs bətnlərə axıtdığımız nütfəyə nə deyirsiniz? Onu yaradan sizsiz, yoxsa Biz»?! (Xafidə, 56/57-59).

Dünya səviyyəsində Qurana olan marağın nəticəsidir ki, o, 1141-ci ildə latın, 1513-cü ildə italyan, 1616-cı ildə alman, 1647-ci ildə fransız, 1648-ci ildə ingilis dilində tərcümə olunmuşdur. XVIII əsrdə Böyük Pyotrun təşəbbüsü ilə müqəddəs Kitabımızın rus dilinə də tərcümə edilməsinə başlanılmışdır.

Quranda göstərilənlərin cüzi hissəsi alimlər tərəfindən kəşf edilmişdir. Məsələn, Eynşteynin XX əsrdə yaratdığı «ehtimal nəzəriyyəsi» Quranın ayrı-ayrı ayələrində ifadə olunur: «...Sizin Rəbbin dərgahında bir gün saydıqlarınız min il kimidir» («Həcc», 22/47) «O, göydən yerə qədər olan bütün işləri idarə edir. Sonra (həmin işsiz) sizin saydığının min ilinə bərabər olan bir gündə ona yüksələr» («Səcdə», 32/5). Qeyd etmək lazımdır ki, böyük Şərq mütəfəkkirləri İlahi Qanunlara - Qurana müraciət edərək, böyük kəşflər etmiş və nəzəriyyələr yaratmışlar.

Ümumiyyətlə, dünyanın qabaqcıl alimləri Allahın yaratdığı Kainatın düzənini, Ali İlahi Qanunları öyrənib, dərk etməyə çalışmaqda öz kəşflərini, nəzəriyyələrini, qanunlarını yaratmışlar.

Bəzi Nobel mükafatı laureatlarının İlahi Qanunlara münasibəti

Tixomir Dimitrovun tərtib etdiyi “Allaha inanan əlli Nobel mükafatçısı və başqa böyük alimlər” əsərində (4) (2009) göstərilən və dünyaya böyük kəşflər və yeniliklər gətirən bu insanlar Allaha inamı və Allahın yaratdığı İlahi Qanunları, dünya nizamının qanunauyğunluqlarını, nazil etdiyi dini kitabları dərinləndirən öyrənməklə dünya elminin inkişafına böyük təkan vermişlər. Onların bəzilərinin fikirlərindən seçmələri xatırlatmaq oxucular üçün də maraqlı olardı.

Müasir fizikanın əsasını qoyanlardan biri, «nisbilik nəzəriyyəsi»nin ba-

nisi, Nobel mükafatı laureatı **Albert Eynşteyn** deyirdi: «Biz görürük ki, kainat fəvqəladə şəkildə qurulub və müəyyən **qanunlara** tabedir, ancaq bu qanunları biz çətinliklə anlayırıq». O yazırdı ki, elm ilə ciddi məşğul olan hər bir şəxsin şüuruna gəlir ki, **təbiət qanunlarında** insan şüurundan yüksəkdə duran Ruh var. Bu mənada, elmi axtarışlar dində daha sadələvh dini hissərdən çox fərqlənən xüsusi növ dini hissiyyata gətirir. İnsan təbiəti onun sirlərinə nə qədər dərinədən nüfuz edirsə, o qədər də Allaha sitayiş edir. İnsanın payına düşən ən gözəl və dərinədən təəssürat -bu sirləri hiss etməkdir. O, *həqiqi elmin* əsasında oturub. O şəxslər ki, bu hissələri dadmayıb, onu sitayiş əhatə etməyib – praktiki olaraq ölüdürlər. Eynşteyn deyir: «Dinsiz elm xrom, elmsiz din kordur». Onun fikrincə, «bütün elmi nailiyyətlərin arxasında dini təəssüratla doğma olan məntiqi həmahəngliyə və dünyanın dərk olunmasına **inam** dayanır. Bu, mənim Allah haqqında ideyamdır».

Fizika üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüş, kvant mexanikasının əsasını qoyan **M.Plank** «Din və təbiətşünaslıq» (may 1937) haqqında məşhur məruzəsində yazırdı ki, din və təbiətşünaslıq Allaha **inam** tələb edir, bu halda Allah hər bir düşüncənin əvvəlində, təbiətşünaslıq üçün - sonda durur. Din insanın Allahla əlaqəsidir. O, bizim rifah və izzətini öz təsirində saxlayan insan həyatının tabe olduğu Yer üzərində gücün qarşısında mömünlük qorxusuna əsaslanır. Din hər bir insanla yanaşı, daha çox böyük icmalar üçün, xalq üçün, irq üçün – son nəticədə bütün bəşəriyyət üçün təsirli və əhəmiyyətlidir. Çünki Allah *eyni qaydada* bütün ölkələri idarə edir. Ona bütün dünya öz sərvətləri, vahimə və bədbəxtlikləri ilə tabedir. Dini və elmi qarşı-qarşıya qoymaq mümkün deyil, belə ki, onlar biri digərini istisna etmir, onlar bir-birini tamamlamaqla birləşir.

Fizika üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüş **Robert Millikenin** fikrincə, bəşəriyyətin uğuru və tərəqqisi iki dayağa əsaslanır: *dini ruh* və *elmi ruh*. Əgər onlardan biri dağılırsa –bütün tikili dağılır. Bu iki dayaq: dini ruh və elmi (bilik)ruh bütün dünyaya təbiiq edilir və yayılır (Milliken 1950, 279). O deyirdi ki, düşünən insanlar arasında heç zaman Allaha inanmayan görməmişəm.

Lazerin kəşfinə görə fizika üzrə Nobel mükafatı almış (1915) **Çarlz Tauns** “Siz Allahın varlığı haqqında nə fikirləşirsiniz” sualına cavabında demişdir: “Mən intuisiya, müşayiət, məntiq, elmi biliklə Allahın varlığına inanıram. Elm təcrübə və məntiqdən istifadə edərək Kainatın qaydalarını və strukturunu öyrənməyə səy göstərir. Din ilahi ruhlanma və düşüncədən istifadə edərək Kainatın məqsəd və mənasına çatmağa səy göstərir. Elm və din qarşılıqlı əlaqəlidir. Mənim üçün Allah – şəxsiyyətdir, eyni zamanda O, hər yerdə mövcud olur. O, mənim üçün böyük güc mənbəyidir, mənim həyatımı tam dəyişib”.

Fizika üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüş **Uilyam Fillips** deyirdi: «Mən Allaha inanıram. Mən inanıram ki, bizim tərəfimizdən müşahidə olunan fiziki kainatın nizamlanması və həyatın inkişafı üçün zəruri olan bütün şəraitin tam dəqiqliklə və incəliklə köklənməsi ağıllı Yaradanı göstərir. Mənim Allaha inamım –bu, mənim şəxsi *inamımdır*, mənim elm haqqında bildiklərimə tam uyğun gələn *inamdır*”.

“Sizin fikrinizcə, elm və dinin münasibəti necə olmalıdır” sualına Filips belə cavab vermişdir: “Bu, mürəkkəb məsələdir, məndən daha ağıllılar buna bütöv kitablar həsr etmişlər. Ümumiyyətlə, mən hesab edirəm ki, elm və din başqa-başqa məsələlərlə məşğul olurlar və müxtəlif (tam fərqli) metodlardan istifadə edirlər. Elm kainatın necə qurulması, necə inkişaf etməsi və b. məsələlərə cavab axtarır. Din isə insanlar arasında, insanla Allah arasında ali mənada suala cavab verir. Mən demirəm ki, elm ilə din arasında əlaqə yoxdur. Elə sahə vardır ki, orda dini və əxlaqi məsələlər elmi faktlara söykənməlidir”.

Fizika üzrə Nobel mükafatçısı **Uilyam Henri Breqqin** fikrincə, din insana məqsədlər verir, elm isə onlara çatmaq üçün vasitə verir. Bəziləri soruşurlar, elm və din bir-birinə ziddiyyət təşkil etmir ki? Bəli, onlar həqiqətən bir-birinə ziddir, sağ əldəki barmaqların sol əldəki barmaqlara zidd olduğu kimi ziddir.

Fizika üzrə Nobel mükafatçısı **Enton Xyuiş** “Allahın varlığı haqqında siz nə fikirləşirsiniz” sualına belə cavab vermişdir: “Mən Allaha inanıram. Mən kainatın və bizim varlığımızı kosmik miqyasda tək-cə təsadüfi saymağı və həyatın nizamsız fiziki proseslər nəticəsində baş verməsi fikirlərini mənasız hesab edirəm. Ona görə ki, bunun üçün uğurlu şərait yaradılmışdır”.

Penisillini və onun müəyyən yoluxucu xəstəliklərə müalicə təsirini kəşf etdiyinə görə 1945-ci ildə Nobel mükafatına layiq görülmüş **Ernst Çeyn** deyirdi: “İlahi qılgıncım insanın ruhən yaranmasında özünü aydın göstərir, mən hesab edirəm ki, Allaha inanmaq qabiliyyəti ən böyük İlahi töhfələrdən biridir. Onun sayəsində insan, hətta onları başa düşmədən belə, kainatın sirlərinə izah olunmaz dərəcədə yaxınlaşır. O, heç də elmi baxışlarla ziddiyyət təşkil etmir, əksinə, onu tamamlayır, insan ağına əlavə məna verməklə dünyanı vahid tam kimi qəbul etməyə kömək edir”.

Ədəbiyyat sahəsində 1970-ci ildə Nobel mükafatına layiq görülmüş **Aleksandr Soljenitsın** deyirdi: “Yarım əsr bundan əvvəl, mən hələ uşaq olanda çoxlu yaşlı adamlar Rusiyanın başına gələn böyük sarsıntıları belə izah edirdilər ki, insanlar Allahı unudular, ondan da hamısı yarandı. Mən bizim inqilabın tarixini öyrənərək, yüzlərlə kitab oxuyaraq, şəxsən topladığım sübutlar üzrə 8 cild əsər yazaraq belə nəticəyə gəldim ki, 60 milyona qədər insanın aclığına səbəb olan tələfedicə inqilabın əsas səbəbini dəqiq ifadə edə bilmərəm. “İnsanlar Allahı unudular, ondan da hamısı yarandı” ifadəsini təkrar edə bilərəm”.

Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüş **German Hesse** Allah haqqında fikirlərini belə izah etmişdir: “Allah bu dağlarda, bu göldə olduğu kimi sənin taleyində iştirak edir. Bunu başa düşmək olduqca çətindir, ona görə ki, insan təbiətdən, həm də öz-özündən daha çox uzaqlaşır. İnsanlar var ki, başa düşürlər ki, həyat onlara Allahdan borc olaraq verilib, onlar bundan xudbincəsinə istifadə etməzlər, onu, əksinə, Allaha ibadət və qurban kimi verirlər. Bu, lap uşaqlıqdan mənim həyatıma hədsiz təsir etmişdir. Təbiətə yaxınlaşdıqca Allahın səsini eşidirsən”.

Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüş yazıçı, tarixçi, Böyük Britaniyanın baş naziri **Uinston Çörçill** deyirdi ki, “Gəlin, Allah qarşısında

qorxaraq öz missiyamızı, borcumuzu icra etməklə və daha heç nəyin qarşısında qorxmadan birlikdə irəli gedək. Ən əvvəl inanaq ki, kainat Ali Varlıqla və bizim bütün işlərin hamısının mühakiməsinə uyğun qabaqcadan ali əxlaqi tələyə çatmaqla *idarə olunur*. Biz fədakarlığa və düzgün ibadətə görə haqqımızı verən Allana təşəkkür etməliyik”.

1978-ci ildə ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüş **İsaak Zinger** deyir: “Hər şeyin arxasında Allah durur, hətta biz Onun iradəsini pozsaq da, buna baxmayaraq O, bizi atmır. Maddi aləm – bu, görmə ilə korluğun ahəngidir. Korluğu biz iblis adlandırırıq. Əgər hər şeyi görə bilsəydik, azad seçimə yer qalmazdı, ona görə ki, Allahı görməklə, Onun böyüklüyünü görməklə, biz yoldan çıxma bilməzdik. Allah istəyir ki, bizdə azad iradə olsun. Axı azad seçki nədir? Bu, xeyirlə şər arasında seçimdir. Əgər şər yoxdursa, azadlıq da yoxdur”.

Nobel mükafatı laureatları olan ABŞ-ın keçmiş prezidentləri Cimmi Karterin, Teodor Ruzveltin və Vidro Vilsonun Tanrıya, İlahi qanunlara münasibəti, cəmiyyətin sosial vəziyyətinə münasibəti böyük maraq kəsb edir.

ABŞ-ın 39-cu prezidenti **Cimmi Karter** “Amerika cəmiyyətinin indiki vəziyyətini necə təsvir edirsiniz” sualına belə cavab verib: ”Bu gün qəbul olunmuş ümumi davranış normalarına baxdıqda – mənə belə gəlir ki, bu, pisliyə doğrudur. Əvvəllər məni əhatə edən *insanlar arasında bir nəfərdə də boşanma halı yox idi*”.

ABŞ-ın 26-cı prezidenti **Teodor Ruzvelt** deyirdi ki, Allahdan qorxun və etməli olduğunuzu edin! Bu, sözün əsl mənasında “Allahdan qorxun – Onu sevmək, Ona hörmət etmək, ehtiram göstərmək” deməkdir. Bunların hamısı yalnız o halda mümkündür ki, biz yaxınlarımızı sevirik, onlarla ədalətli və mərhəmətli davranırıq, bütün gücümüzlə onları ədalətsizlikdən və rəhmsizlikdən qorumağa səy göstəririk.

ABŞ-ın 27-ci prezidenti, doktorluq elmi dərəcəsi olan **V.Vilsonun** fikrincə, “bütün sivil ölkələrin qanunları Əhdi-Ətiq və Əhdi-Cədidin ehkamlarına (əmərlərinə) əsaslanır. Hər hansı ölkə onun qanunları əsasında xeyir və şər, ədalət və qeyri-ədalət arasında fərqləri müəyyən edən, vətəndaş və dini azadlıqların fundamentinə xidmət edən prinsiplərə - daimi prinsiplərə əsaslanmayıbsa, o, heç bir inkişafa və çiçəklənməyə çatmır. Bizim sivilizasiyanın fiziki yaşama ruhunun günahının təmizlənməsi olmadan mümkün deyil.

Uzun müddət ateist hesab etdiyimiz Nyuton, Qaliley və Kopernik Allahın varlığına inanaraq, onun yaratdıqlarını ağıl prizmasından keçirərək elm sahəsində böyük kəşflər etmiş və qanunlar yaratmışlar (4).

Müasir elmin, klassik fizikanın əsasını qoymuş, Yerin cazibə qanunu yaradan **İsaak Nyuton** (1642-1727) yazırdı: “Günəşin, planetin və kometanın zərif birləşməsi qüdrətli və müdrik Vücutun niyyəti, hakimliyi olmadan mümkün deyildi... O, bu dünyanın ruhu kimi yox, kainatın hakimi kimi idarə edir, Özünün hökmranlığına görə O, Hakimi-Mütləq Allah kimi adlandırılmalıdır”.

Nyutonun fikrincə, həqiqi Allah canlı, müdrik, qüdrətlidir. O alidir, başqa sözlə daha təkmildir. O daimidir, sonsuzdur, qüdrətli və hər şeyi biləndir,

yəni əbədilikdən əbədiyə, sonsuzluqdan sonsuzluğa mövcud olur, hər şeyi idarə edir və hər şeyin nə olacağını bilir. Allah dünyanı yaradıb və gözə görünmədən onu idarə edir. O, bizə Onu sevmək və başqa heç bir allaha yox, Ona səcdə etmək, öz valideynlərimizə və müəllimlərimizə ehtiram bəsləmək və özünü sevdiyini kimi öz yaxınlarını da sevmək və həmişə mülayim olmağı ehkam edir.

Nyuton göstərir ki, ateizm insan nəslinə mənasız və iyrəncdir, onu az adam qəbul edir: “Günəş sisteminə diqqət yetirəndə mən Yeri kifayət qədər istilik və işıq almaq üçün Günəşdən olan lazımı məsafədə görürəm. Bunu təsadüf kimi izah etmək olmaz”.

Təsadüfdür mü, bütün quşlarda, vəhşi heyvanlarda və insanda sağ və sol tərəfi eynidir (daxili istisna olmaqla); təsadüfdür mü, sifətin hər iki tərəfində cəmi iki göz yerləşib; başın hər iki tərəfində cəmi iki qulaq var; və iki qabaq pəncəsi və ya iki qanadı və ya çiyindən yaranan iki əli; buddan yaranan iki ayağı var. Əgər bu, Yaradanın müdrik fikri deyilsə, haradandır bu xarici formanın eyniliyi? Necə alınır ki, göz bütün canlı məxluqlarda şəffafdır ki, onun da daxilində şəffaf məhlul, mərkəzində büllur yerləşir, onların qabağında göz bəbəyi dayanır və bütün bunlar idealdır. Onların 97 faizi biri digərinə uyğun gəlir və bu cür görmə təmin edilir. Orada nəse sıradan çıxırsa, heç kəs onu düzəldə bilmir, bütün bunlar bəşəriyyəti, dünyanı Yaradana və Öz gücü ilə onu saxlayan Varlığa inama gətirib və gətirəcək.

Eksperimental nəzəriyyənin banisi **Qalileo Qaliley** (1564-1642) yazırdı ki, “nəzəri göyü idarə edən Allaha səcdə edirəm və Ona təşəkkür edirəm. İnsanın dərk etdiyi, tapdığı və etdiyi möcüzəli şeylər üzərində fikirləşərkən, mən daha çox inanıram ki, insan aqlını Tanrı xəlq edib, hətta daha çox Onun ən böyük yaratdığıdır”. Dini kitablar (Əhdi-Ətiq, Əhdi-Cədid) heç zaman səhv etmir; onun qoyduqları mütləq həqiqətdir və pozulmazdır”.

Geosentrik kosmologiyanın banisi **Nikolay Kopernik** (1473-1543) göstərirdi ki, Allahın böyük işlərini dərk etmək, Onun müdrikliyini, böyüklüyünü və gücünü anlamaq, Onun qoyduğu qanunların möcüzəsinə təmas etmək – bütün bunlar, şübhəsiz, Böyük Allaha sitayiş etməyin xeyirli üsuludur. Kopernik yazır: “Predmetlə məşğul olan hər bir şəxs, yəqin ki, ən yaxşı qaydada nizamlanır və Allahın əli ilə idarə olunur”.

İnsanın meymundan yaranması nəzəriyyəsini irəli sürən qatı ateist **Çarlz Darvin** ömrünün axırına yaxın bu nəzəriyyənin səhv olduğunu etiraf etmişdir. Təkamül nəzəriyyəsinin banisi **Ç.Darvin** (1809-1882) “Növlərin əmələ gəlməsi haqqında” elmi əsərində yazır: “Məsələnin ilahiyyat tərəfinə gəldikdə, mənim üçün bu, ağrılıdır. Mən özümü itirmiş haldayam. Mənim ateistik nöqtəyi-nəzərdən yazmaq niyyətim yox idi. Mən bu təəccüblü kainatı və xüsusilə insan xüsusiyyətlərini öyrənərkən, heç cür onları kobud qüvvənin təsirinin nəticəsi hesab edə bilmərəm. Hesab edirəm ki, bütün bunlar birbaşa müəyyən edilmiş qanunların təsiri ilə baş verir və balaca hissələri - yaxşı və ya pis – təsadüf adlandırmaq olar”.

Darvin 1879-cu ildə ölümünə üç il qalmış yazmışdır ki, o “Allahın mövcudluğunu inkar edən mənada ateist olmamışdır”. 1873-cü ildə Darvin deyirdi: “Təsəvvür etmək olduqca çətinidir ki, bu ucsuz-bucaqsız və möcüzəli kainat, həmçinin insan təsadüfi iradə ilə baş verib; bu, sanki mənə Allahın varlığının əsas arqumentidir”.

Qeydlərimizi yekun olaraq kontinental Avropanın ən nüfuzlu təkamülçü biologu olan **Ernst Hekkelin** fikirləri ilə tamamlamaq olar. O deyirdi: “Allah ruhu hər şeydə iştirak edir. Allah hər yerdədir. O, bilavasitə dünya düzənində “Allah gücü” və ya “hərəkətedici Ruh” kimi iştirak edir”.

Yekunda aşağıdakıları qeyd etməyi lazım bilirəm. Məqalədə Təbiət, İlahi Qanunları ön plana gətirməkdə əsas məqsəd onu göstərməkdən ibarətdir ki, şüursuz canlılar bu qanunları dönməz şəkildə yerinə yetirdiyi halda, şüurlu insanların çoxu Allahdan uzaqlaşmış, Qanunlarda qoyulan qaydalardan kənara çıxmalar hədsiz dərəcədə artmışdır. Cəmiyyət deqradasiya halına gətirilməkdədir. Odur ki, insanlar Ali ilahi Ədalət Qanunlarına əməl etməli, Allaha olan inamlarını artırmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Rzayev Ə.H. Dövlət nəzarəti: nəzəriyyə və praktika. - Bakı: Elm, 2008, - 310 s.
2. Rzayev Ə.H. Şəxsiyyət Dövlət Möcüzə. Əlavələr və dəyişikliklər edilməklə. II buraxılış. - Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2017, - 528 s.
3. Законы природы / https://www.philosophy.ru/ru/laws_of_nature/
4. Они верили в Бога: пятьдесят нобелевских лауреатов и другие великие ученые. Составитель – Тихомир Димитров (с) 1995-2009, - 150 s.

ВЛИЯНИЕ ЕСТЕСТВЕННОГО ЗАКОНА НА УПРАВЛЕНИЕ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕЛОВЕКА

А.РЗАЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье выясняется понятие естественного права - законов Высшей Святой Справедливости, содержание этих законов и их влияние на управление живым миром, показаны отличия от законов человечества. Коран, ниспосланный Аллахом с небес на землю и являющийся одной из важнейших божественных книг, считается подтверждением святы законов на земле.

В статье также представлены взгляды пятидесяти нобелевских лауреатов и других великих ученых, которые принесли миру великие открытия и инновации и дали большой толчок развитию мировой науки, глубоко изучая верования в Аллаха и святы законы, созданные Аллахом, и законы мироустройства.

Ключевые слова: закон, закон природы, божественный закон, конституция, религия, наука, вселенная, вера, дух, нобелевская премия, физика

THE IMPACT OF THE NATURAL LAW ON THE MANAGEMENT OF HUMAN LIFE

A.P3AEB

SUMMARY

The article identifies the concept of the natural law- the laws of the Supreme Divine Justice, the content of these laws and their impact on the management of the living world, shows the differences from laws of humanity. The Quran, which was revealed by Allah from heaven to earth and is one of the most important divine books, is considered to be an affirmation of the divine laws on earth.

The article also presents the views of fifty Nobel laureates and other great scientists, who brought great discoveries and innovations to the world and who gave great impetus to the development of world science by deeply studying the beliefs in Allah and the divine laws created by Allah, and the laws of the world order.

Keywords: law, natural law, divine law, constitution, religion, science, universe, belief, spirit, Nobel Prize, physics

UOT 343.21.5**УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ ЗАЩИТА ПРАВ
НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ****Ш.Т.САМЕДОВА*****Бакинский Государственный Университет***
shahlats@mail.ru

Уголовно-правовая защита прав несовершеннолетних осуществляется в двух совершенно противоположных направлениях. Так, уголовный закон апеллирует к понятию «несовершеннолетние» в таких ракурсах как: несовершеннолетние, виновные в совершении преступления (Общая часть УК), и несовершеннолетние, в отношении которых совершается преступление (Особенная часть УК). Вместе с тем, само законодательное определение «несовершеннолетние» в уголовном законодательстве (ст.84.1), по мнению автора, некорректно и требует уточнения. В статье рассматриваются также проблемные вопросы Общей и Особенной частей действующего уголовного законодательства Азербайджанской Республики, связанные с уголовно-правовой защитой несовершеннолетних. Представляют определенный научный интерес историко-правовые и сравнительно-правовые аспекты уголовно-правовой защиты прав несовершеннолетних.

Ключевые слова: несовершеннолетние, уголовная ответственность, дифференциация уголовной ответственности, виды наказаний, освобождение от уголовного ответственности, преступления против несовершеннолетних.

Наука уголовного права всегда уделяла должное внимание как вопросам ответственности и наказания несовершеннолетних, виновных в совершении преступлений, так и защите несовершеннолетних от преступных посягательств. Уголовно-правовая защита прав несовершеннолетних осуществляется в зависимости от статуса несовершеннолетних как участников уголовно-правовых отношений. Это:

- несовершеннолетние–преступники, выступающие как субъекты преступления, вопросы ответственности и наказания которых специально регламентированы в нормах Общей части УК: раздел V (Уголовная ответственность несовершеннолетних);

– несовершеннолетние–потерпевшие, различные права и законные интересы которых являются объектами преступного посягательства, что находит свою регламентацию в нормах Особенной части УК: глава 22 (Преступления против несовершеннолетних и семейных отношений), а

также отдельные статьи в различных главах.

Вместе с тем, само понятие «несовершеннолетние» в уголовном праве требует уточнения.

Международно-правовое определение несовершеннолетнего содержится в ст.1 Конвенции ООН «О правах ребенка» 1989г.: «ребенком является каждое человеческое существо до достижения восемнадцатилетнего возраста, если по закону, применимому к данному ребенку, он не достигает совершеннолетия ранее» [28]. Азербайджанская Республика, ратифицировавшая указанную Конвенцию, в целом придерживается международно-правового определения понятия несовершеннолетнего. Так, в Законе Азербайджанской Республики «О правах ребенка», принятом 19 мая 1998 года, несовершеннолетним признается «каждое лицо, не достигшее 18-летнего возраста» [11]. Ст.49.1 Семейного Кодекса Азербайджанской Республики гласит, что «не достигшие восемнадцатилетнего возраста (совершеннолетия) лица, которые не обрели полную дееспособность, считаются детьми» [19].

В ст.84.1 УК Азербайджанской Республики устанавливается, что «несовершеннолетними признаются лица, которым ко времени совершения преступления исполнилось четырнадцать, но не исполнилось восемнадцати лет». На наш взгляд, подобное определение несовершеннолетних в Общей части УК некорректно и противоречит как международно-правовому определению несовершеннолетних, так и соответствующим законодательным актам Азербайджанской Республики. Определение несовершеннолетних в ст.84.1 Общей части УК также противоречит понятию несовершеннолетних, как потерпевших от преступления, в Особенной части УК Азербайджанской Республики. Должны отметить, что содержание ст.84.1 УК Азербайджанской Республики полностью идентично содержанию ч.1 ст.87 УК РФ 1996г.

Интересно, что те государства на постсоветском пространстве, которые уже приняли второе уголовное законодательство за период своей независимости, дают более точное определение несовершеннолетних. Так, ч.1 ст.80 УК Казахстана 2014г. (предыдущий УК был принят в 1997 году) провозглашает следующее: «Несовершеннолетними, на которых распространяется действие настоящего раздела, признаются лица, которым ко времени совершения уголовного правонарушения исполнилось четырнадцать, но не исполнилось восемнадцати лет» [25]. УК Кыргызской Республики 2021г. (предыдущий УК был принят в 1997 году), отказавшись в уголовном законе от термина «несовершеннолетние», использует вместо него выражение «ребенок или дети», а в ч.1 ст.96 дает более общее понятие: «Детями признаются лица, которым ко времени совершения преступления не исполнилось восемнадцати лет» [26].

Считаем, что содержание ст.84.1 следует уточнить и дать в соответствии с положениями главы 14 (Об особенностях уголовной ответст-

венности и наказания несовершеннолетних) раздела V УК Азербайджанской Республики: «Уголовной ответственности подлежат несовершеннолетние, которым ко времени совершения преступления исполнилось четырнадцать, но не исполнилось восемнадцати лет» или же дать более общее понятие: «Несовершеннолетними признаются лица, которым ко времени совершения преступления не исполнилось восемнадцати лет». Наличие ст.20, в которой определяется минимальный возраст достижения уголовной ответственности, позволяет в ст.84.1 УК придерживаться приведенного во втором варианте общего определения несовершеннолетнего лица. Во всяком случае, оба приведенных варианта наиболее приемлемы, чем нынешняя редакция ст.84.1 УК Азербайджанской Республики.

Несмотря на вышеуказанную неточность определения понятия несовершеннолетнего в ст.84.1, в действующем УК Азербайджанской Республики, по сравнению с предыдущими уголовными законодательствами советского периода (УК 1922, 1927 и 1960гг.), уголовно-правовая защита прав несовершеннолетних (как преступников, так и жертв преступления) осуществлена в наиболее большей степени.

Так, впервые особенности уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних обособлены в самостоятельном разделе (V, глава 14, ст.84–92) лишь в действующем УК Азербайджанской Республики 1999г. При этом законодатель, определяя особые условия ответственности и наказания несовершеннолетних, в основном подходит к этим вопросам дифференцировано в зависимости от категории совершенного ими преступления (ст.15).

Динамика преступности несовершеннолетних свидетельствует об относительной стабильности числа несовершеннолетних, привлеченных к уголовной ответственности за последние годы: в среднем всего около 3% всех зарегистрированных преступлений совершаются несовершеннолетними. В Азербайджане пик преступности несовершеннолетних пришелся на 1995 год, а спад – на 2003 год. При этом абсолютное большинство преступлений, совершенных несовершеннолетними, характеризуется корыстно-насильственной направленностью. Тревожным фактом среди преступности несовершеннолетних является то, что среди них выше удельный вес совершенных тяжких и особо тяжких преступлений: в среднем около 13% всех зарегистрированных тяжких и особо тяжких преступлений совершаются несовершеннолетними [3].

Анализ Общей части УК Азербайджанской Республики 1999г. (ст.20) позволяет выделить две основные возрастные группы несовершеннолетних, подпадающих под уголовную ответственность за совершенное преступление:

- 1) несовершеннолетние, достигшие возраста специальной уголовной ответственности (от 14 до 18 лет) – ст.20.2;
- 2) несовершеннолетние, достигшие возраста общей уголовной от-

ветственности (от 16 до 18 лет) – ст.20.1.

Современные исследования позволяют выделять: хронологический (паспортный), биологический (функциональный), социальный (гражданский) и психологический (психический) возраст [16, 206]. Законодатель, устанавливая минимальный возраст уголовной ответственности в 14 или 16 лет, не делает это произвольно. Необходимость установления в законе минимального возраста уголовной ответственности обусловлена, прежде всего тем, что это обстоятельство неразрывно связано со способностью лица осознавать значение своих действий и руководить ими. Для привлечения лица к уголовной ответственности требуется, чтобы у него были известный уровень правового сознания, способность оценивать не только фактическую сторону своих поступков, но и их социально-правовую значимость [14, 261].

Большинство деяний, указанных в ст.20.2 УК, являются тяжкими и особо тяжкими преступлениями. Характер и степень общественной опасности этих деяний, а также то обстоятельство, что несовершеннолетние способны осознавать вредность своего действия или бездействия и руководить им при их совершении, на наш взгляд, совершенно правильно predetermined пониженный возраст уголовной ответственности (14 лет). Что касается включения некоторых менее тяжких преступлений и преступлений, не представляющих большой общественной опасности, в перечень ст.20.2 УК, то в этом случае придается значение распространенности этих деяний в среде несовершеннолетних.

В науке уголовного права определение минимального возраста уголовной ответственности является дискуссионным. Вопрос об избрании определённого минимального возраста уголовной ответственности является уголовно-политическим: в каждой стране и в каждый исторический период он решается по-своему, исходя из действующих в данный момент политических, социальных, экономических условий [9, 23]. По мнению Н.Ф. Кузнецовой, «чем цивилизованнее общество, чем выше в нем уровень профилактической и воспитательной работы, тем выше может быть и возраст уголовной ответственности» [14, 262]. Некоторыми авторами, наоборот, высказываются соображения о необходимости снижения общего возраста уголовной ответственности [16, 206], что в целом будет означать ужесточение уголовной политики государства в отношении несовершеннолетних, совершивших преступление.

Независимые государства на постсоветском пространстве в абсолютном большинстве придерживаются общего возраста наступления уголовной ответственности с 16-ти лет, а за некоторые преступления специального – с 14-ти лет. При этом перечень деяний, за которые ответственность наступает с 14-ти лет, примерно одинаков (наиболее длинный перечень – в УК Украины (ст.22), наименее – в УК Литовской Республики (ст.13)). Отличается некоторым своеобразием в этом вопросе законода-

тель Республики Узбекистан. В ст.17 УК, названной как «Ответственность физических лиц», законодатель Узбекистана определяет как общий возраст уголовной ответственности (16 лет, ч.1 ст.17), так и специальный (14 лет, ч.2 ст.17). Однако законодатель Узбекистана в ч.3 ст.17 также специально перечисляет деяния, за совершение которых исключается ответственность несовершеннолетних [Уголовный Кодекс Республики Узбекистан. , 62-63]. УК Республики Молдова, разграничивая вопросы ответственности и наказания относительно несовершеннолетних в возрасте от 16-ти до 18-ти лет и от 14-ти до 18-ти лет, тем не менее, в ст.21 (субъект преступления) законодательно не устанавливает перечень деяний, ответственность за совершение которых наступает с 14-ти лет [, 8]. Следует отметить, что действующий УК Молдовы вообще не обособляет в Общей части главу, специально регламентирующую особенности уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних. Применение тех или иных положений относительно уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних, совершивших преступление, регламентированы в различных главах и статьях Общей части (ст.21, 54, ч.3 ст.70, ст.90 и др.)

В современной азербайджанской науке уголовного права отношение к теории возрастной невменяемости неоднозначно, что нашло свое отражение и в неоднократно меняющейся позиции нашего законодателя. Так, несмотря на то, что в течение действия УК 1999г. редакции ст.20.1 и 20.2 ни разу не изменялись, редакция ст.20.3 менялась дважды. В первоначальной редакции содержание ст.20.3 УК было аналогично позиции законодателя РФ, т.е. несовершеннолетние, достигшие возраста уголовной ответственности в соответствии со ст.20.1 или 20.2, но вследствие отставания в психическом развитии, не связанном со слабоумием или другим психическим расстройством не могут в полной мере осознавать фактический характер и общественную опасность своих действий (бездействия) либо руководить ими, они не подлежат уголовной ответственности. При этом законодатель Азербайджанской Республики в отличие от УК РФ распространял эту норму только к несовершеннолетним, совершившим преступления, не представляющие большой общественной опасности, или менее тяжкие преступления. Затем Законом от 2 июля 2001 года ст.20.3 вообще была исключена. Далее Законом от 20 июня 2003 года . УК был вновь дополнен ст.20.3, в которой уже регламентировался другой вопрос – меры, принимаемые в отношении несовершеннолетних, не достигших в соответствии со ст.20.1 или ст.20.2 возраста уголовной ответственности. Так, в соответствии с Законом Азербайджанской Республики от 31 мая 2002 года «Об утверждении Положения о комиссиях по делам несовершеннолетних и защите их прав», несовершеннолетние, не достигшие возраста уголовной ответственности, но совершившие преступления, не представляющие большой общественной опасности,

или менее тяжкие преступления, по ходатайству комиссии по делам несовершеннолетних судом могут быть направлены в специальное учебно-воспитательное учреждение открытого типа. А при совершении тяжких или особо тяжких преступлений – в специальное учебно-воспитательное учреждение закрытого типа. В данном случае категория совершенного преступления оказывает влияние на определение режима содержания несовершеннолетних, не достигших соответствующего возраста уголовной ответственности. Независимо от типа специальные учреждения входят в систему учебных заведений Министерства Образования, а не в пенитенциарную систему Министерства Юстиции Азербайджанской Республики [4, 582].

Законодательства некоторых государств, развивая принцип гуманизма, предоставляют суду право в исключительных случаях применять положения главы, определяющей особенности уголовной ответственности несовершеннолетних, также к лицам, совершившим преступления в возрасте от 18-ти до 20-ти лет (ст.96 УК РФ) или даже от 18-ти до 21-го года (ч.2 ст.81 УК Литовской Республики). УК Азербайджанской Республики не содержит подобной нормы, что, на наш взгляд, является верным решением. Так, принцип смягчения уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних, отраженный в нормах раздела V (глава 14) УК Азербайджанской Республики, основан на учете особенностей психофизического развития лиц от 14-ти до 18-ти лет. Достижение лицом совершеннолетия исключает применение к нему норм раздела V (главы 14) УК, основанного на применении принудительных мер воспитательного воздействия вместо уголовной ответственности, на смягчении некоторых видов наказания, применяемых к несовершеннолетним и т.п. Ни в коем случае не связывая в социальном и нравственном понятии наступление взрослости с достижением возраста 18-ти лет, все же в правовом смысле именно совершеннолетие является критерием ограничения двух основных возрастных категорий населения: несовершеннолетних и взрослых.

Что же касается гуманизации ответственности и наказания по отношению к молодым людям в возрасте от 18-ти до 21-го года, то в Общей части УК Азербайджанской Республики содержится целый ряд положений, которые могут быть применены судом в рамках индивидуализации наказания. Так, учитывая, что в ст.59 перечень обстоятельств, смягчающих наказание, не является исчерпывающим, суд имеет достаточные полномочия в рамках индивидуализации наказания назначить молодому совершеннолетнему преступнику (т.е. лицу в возрасте от 18-ти до 20-ти или до 21-го года) минимальное наказание в пределах конкретной санкции Особенной части УК. Или даже, применив соответствующие нормы Общей части УК, суд может назначить этим лицам более мягкое наказание, чем предусмотрено за данное преступление (ст.62) или применить условное осуждение (ст.70).

Поэтому вводить в законодательном порядке промежуточную ка-

тегорию «лица, в возрасте от 18 до 20 лет», которая, кстати, не учитывается больше ни в одной другой норме Общей или Особенной частей УК, необоснованно. Позиция, отраженная в частности в ст.96 УК РФ, противоречит, на наш взгляд, принципам справедливости и равенства всех перед законом, т.к. применение их по усмотрению суда может привести к судебному произволу. На наш взгляд, применение вместо наказания принудительных мер воспитательного воздействия к лицам, достигшим совершеннолетия, нецелесообразно, и, по сути, дискредитирует этот гуманный институт.

Другая проблема, связанная с ответственностью несовершеннолетних, заключается в следующем. Возраст от 14-ти до 18-ти лет является достаточно длительным периодом, и четырнадцатилетний подросток существенно отличается не только в психофизическом, но и в социальном развитии от молодого лица, до достижения совершеннолетия которого остаются считанные месяцы или даже дни. Поэтому в законодательном порядке при дифференциации ответственности и наказания следует учитывать не только сам факт несовершеннолетия виновного, но и то, в каком именно возрасте им совершено преступление [14, 306]. Например, подобным образом поступают законодатели РФ (ч.6 ст.88 УК), Республики Беларусь (ст.116 УК), регламентируя некоторые вопросы уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних в зависимости как от категории преступления, так и от определенного возрастного периода – от 14-ти до 16-ти лет или от 16-ти до 18-ти лет.

В законодательстве Азербайджанской Республики критерием дифференциации уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних также выступает категория совершенного ими преступления. Например, освобождение несовершеннолетних, совершивших преступление, от уголовной ответственности (ст.88) и наказания (ст.89), регламентация условно-досрочного освобождения (ст.90) и замены неотбытой части наказания более мягким видом наказания (ст.90-1), исчисление сроков давности (ст.91) и сроков погашения судимости (ст.92) зависят от категории совершенного ими преступления.

В ст.88.1 (применение принудительных мер воспитательного воздействия) указывается, что несовершеннолетний, впервые совершивший преступление, не представляющее большой общественной опасности, или менее тяжкое преступление, может быть освобожден от уголовной ответственности, если будет признано, что его исправление может быть достигнуто путем применения принудительных мер воспитательного воздействия. Здесь, как видим, наряду с определенной категорией совершенного деяния, законодатель также указывает на такое условие как совершение преступного деяния впервые. С учетом того, что в отличие от многих других УК на постсоветском пространстве, в УК Азербайджанской Республики преступления, совершенные по неосторожности, кроме первых

двух категорий, входят также в категорию тяжких преступлений, следовало бы распространить положения ст.88.1 также на тяжкие преступления, совершенные по неосторожности. Подобный пример имеется в ч.1 ст.93 УК Литовской Республики [24, 210].

В ст.89.1 (освобождение от наказания несовершеннолетнего) несовершеннолетний, осужденный за совершение преступления, не представляющего большой общественной опасности, или менее тяжкого преступления, может быть освобожден от наказания с применением принудительных мер воспитательного воздействия. При этом законодатель в качестве необходимого условия освобождения от наказания, в отличие от ст.88, не указывает на обязательность такого условия, как совершение преступления впервые.

Согласно ст.89.2 УК, суд может освободить от наказания несовершеннолетнего, осужденного за совершение менее тяжкого преступления, если признает, что цели наказания могут быть достигнуты только путем помещения его в воспитательное или лечебно-воспитательное учреждение, предусмотренное для таких лиц. Изучение аналогичных норм УК некоторых зарубежных стран позволяет прийти к выводу, что законодатели этих государств по сравнению с Азербайджанской Республикой занимают более жесткую или же, наоборот, более мягкую позицию при решении аналогичного вопроса. Так, под действие аналогичной нормы в УК Республики Беларусь (ст.118) попадают только несовершеннолетние, совершившие преступление, не представляющее большой общественной опасности, а в УК РФ (ч.2 ст.92) – совершившие преступление средней тяжести или тяжкое преступление. На наш взгляд, следовало бы распространить действие ст.89.2 УК Азербайджанской Республики и на случаи совершения несовершеннолетними тяжких преступлений, оговорив в качестве обязательного условия совершение преступного деяния впервые. А если еще более конкретизировать, то следовало бы применять данную норму не за все преступления, входящие в категорию тяжких преступлений, а только за тяжкие преступления ненасильственного характера и тяжкие преступления, совершенные по неосторожности.

Законодатель Азербайджанской Республики при регламентации условно-досрочного освобождения несовершеннолетних (ст.90 УК) по сравнению с аналогичной ст.76 (условно-досрочное освобождение от отбывания наказания), применяемой к взрослым, устанавливает меньшие сроки отбывания наказания, необходимые для применения условно-досрочного освобождения несовершеннолетних. Отметим, что в ст.90, как и в статьях 88 и 89, первые две категории (преступления, не представляющие большой общественной опасности, и менее тяжкие преступления) при определении сроков фактического отбывания наказания, необходимых для применения условно-досрочного освобождения, не дифференцированы друг от друга.

В целях дальнейшей защиты прав несовершеннолетних, совершивших преступление, и поощрения их законопослушного поведения в период отбывания назначенного наказания, УК Азербайджанской Республики в 2017 году был дополнен ст.90-1 (замена неотбытой части наказания несовершеннолетних более мягким видом наказания). При этом в отличие от взрослых, к которым в соответствии со ст.77.3 замена неотбытой части наказания более мягким видом наказания может быть применена после отбывания не менее одной трети части срока наказания, к несовершеннолетним это положение может быть применено после отбывания не менее одной четвертой части срока наказания (ст.90-1.2).

В ст.91 (сроки давности) законодатель дифференцирует ответственность несовершеннолетних и взрослых, используя ссылку на ст.75 и 80 УК: «сроки давности, предусмотренные, при освобождении несовершеннолетних от уголовной ответственности или от отбывания наказания, уменьшаются наполовину».

Уголовно-правовая защита прав несовершеннолетних относительно исчисления сроков давности нуждается в уточнении. Так, в ст.75 (освобождение от уголовной ответственности в связи с истечением сроков давности) и в ст.80 (освобождение от отбывания наказания в связи с истечением сроков давности обвинительного приговора) есть заключительные части (ст.75.5 и 80.4), в которых оговаривается, что исчисление сроков давности не распространяется на лиц, совершивших преступления против мира и человечности (ст.100–113), военные преступления (ст.114–119), а также терроризм и финансирование терроризма (ст.214 и 214-1). Таким образом, при буквальном толковании ст.91 и ст.75.5, 80.4 можно прийти к выводу, что в случае совершения несовершеннолетними деяний, ответственность за которые предусмотрена в ст.100–119 УК Азербайджанской Республики, в отношении них действует такой специальный принцип международного уголовного права как принцип неисчисления сроков давности за международные преступления. То есть по внутригосударственному законодательству устанавливается примат указанного принципа международного права над принципом дифференциации уголовной ответственности несовершеннолетних и взрослых [17, 452].

Законодатель Азербайджанской Республики, исключив в ст.75.5 и 80.4 УК исчисление сроков давности за международные преступления и указанные преступления международного характера, действовал в полном соответствии со своими международными обязательствами согласно Конвенции ООН «О неприменимости срока давности к военным преступлениям и преступлениям против человечества» 1968г. и Европейской Конвенции «О неприменимости сроков давности к военным преступлениям и преступлениям против человечества» 1974г. По УК Азербайджанской Республики, уголовная ответственность за преступления против мира и человечности, военные преступления наступает с 16-ти лет, а по ме-

ждународному уголовному праву (ст.28 Римского Статута Международного Уголовного Суда) – с 18-ти лет. То есть мы можем прийти к выводу, что в современном международном уголовном праве принцип неисчисления сроков давности за международные преступления допустим только в отношении лиц, достигших совершеннолетия. Поэтому в ст.91 УК Азербайджанской Республики следует сделать оговорку о неприменении положений ст.75.5. и 80.4 по отношению к несовершеннолетним.

В ст.92 УК Азербайджанской Республики указываются сроки погашения судимости несовершеннолетних, отличные от сроков погашения судимости взрослых, определяемых в ст.83. Однако в ст.92 в отличие от ст.83 не осуществлена дифференциация сроков погашения судимости за тяжкие и особо тяжкие преступления (кстати, как и в аналогичной ст.95 УК РФ). УК некоторых других государств на постсоветском пространстве устанавливают различные сроки погашения судимости в зависимости от каждой категории преступлений, в том числе при совершении тяжких или особо тяжких преступлений (например, ст.95 УК Кыргызской Республики, ст.108 УК Украины и др.).

На наш взгляд, в УК Азербайджанской Республики в ст.92, по аналогии со ст.91, было бы правильнее придерживаться принципа сокращения соответствующих сроков наполовину по сравнению со сроками погашения судимости, применяемых к взрослым (ст.83). Также в ст.92 остался не решенным вопрос о погашении судимости в отношении несовершеннолетних, осужденных к более мягким видам наказаний, чем лишение свободы. Придерживаясь принципа дальнейшей гуманизации законодательства, можно было бы восполнить указанный пробел указанием в ст.92 на положение о погашении судимости несовершеннолетнего сразу же после отбытия им наказания, не связанного с лишением свободы.

В ст.85 УК Азербайджанской Республики определяются виды наказаний, назначаемых несовершеннолетним (штраф, общественные работы, исправительные работы, ограничение свободы и лишение свободы на определенный срок). Дифференцируя уголовную ответственность и назначение наказания несовершеннолетним и взрослым, законодатель придерживается принципа уменьшения максимальных пределов при применении этих видов наказаний в отношении несовершеннолетних. А при назначении общественных работ (ст.85.3), законодатель разграничивает продолжительность исполнения общественных работ в отношении несовершеннолетних в возрасте от 14-ти до 15-ти лет (до двух часов в день) и от 15-ти до 16-ти лет (до трех часов в день). Очевидно, несовершеннолетние в возрасте от 16-ти до 18-ти лет (до четырех часов в день) приравниваются к совершеннолетним (ст.47.2).

При назначении же лишения свободы несовершеннолетним законодатель Азербайджанской Республики, к сожалению, не только не учитывает определенный возраст, но в целом отступает от принципа диффе-

ренциации уголовной ответственности и наказания в зависимости от категории совершенного преступления, что в конечном итоге приводит к нарушению принципа справедливости. Также в этом вопросе законодатель не учитывает различные возрастные категории несовершеннолетних, как это имеет место при назначении общественных работ (ст.85.3).

В ст.85.5 УК Азербайджанской Республики указывается, что лишение свободы назначается несовершеннолетним, осужденным на срок не свыше 10-ти лет. Это позволяет прийти к выводу, что гуманизация назначения несовершеннолетним данного вида наказания касается только лиц, совершивших особо тяжкие преступления или такие тяжкие преступления, санкции которых предусматривают максимальные пределы от 10-ти до 12-ти лет. То есть налицо полное несоблюдение такого принципа современного уголовного права как смягчение уголовной политики государства относительно лиц, совершивших преступления, не представляющие большой общественной опасности, и менее тяжкие преступления, и ужесточение – за совершение тяжких и особо тяжких преступлений. Поэтому в ст.85.5 УК следовало бы дифференцировать максимальные сроки лишения свободы, назначаемые несовершеннолетним, в зависимости от каждой категории преступления. Например, в ст.108 УК Кыргызской Республики и ст.85 УК Республики Узбекистан регламентируется назначение лишения свободы несовершеннолетним в зависимости от категории совершенного деяния. В УК Украины уровень дифференциации уголовной ответственности несовершеннолетних еще выше. Так, в п.5 ст.102 УК за особо тяжкое преступление, соединенное с умышленным лишением жизни человека, допускается назначение несовершеннолетним наказания в виде лишения свободы на срок до 15-ти лет. Если учесть, что общие пределы назначения лишения свободы в ст.63 УК Украины законодательно определены от одного года до пятнадцати лет, то в вопросах назначения наказания в виде лишения свободы за умышленное убийство ответственность и наказание несовершеннолетних не дифференцируются по сравнению со взрослыми преступниками.

Довольно интересно решаются проблемы дифференциации уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних в уголовном праве Турции. УК Турции выделяет следующие категории несовершеннолетних:

1) до 12-ти лет (уголовной ответственности и наказанию не подлежат);
2) от 12-ти до 15-ти лет (подлежат уголовной ответственности на основании медицинского заключения о физическом и психическом состоянии);

3) от 15-ти до 18-ти лет (подлежат уголовной ответственности на общих основаниях). При этом максимум наказания для несовершеннолетних в возрасте от 12-ти до 15-ти лет определен в 7 лет лишения свободы, а для несовершеннолетних в возрасте от 15-ти до 18-ти лет – 12 лет лишения свободы [7, 397-401; 6, 300].

Однако наиболее предпочтительным в этом вопросе является законодательный пример РФ. Первоначальная редакция ч.6 ст.88 УК РФ (к сожалению, именно ее содержание было воспроизведено в ст.85.5 УК Азербайджанской Республики) была существенно изменена Федеральным законом от 8 декабря 2003 года: максимальный срок лишения свободы устанавливается в зависимости как от категории совершенного преступления, так и определенного возраста несовершеннолетнего. Исключение назначения лишения свободы несовершеннолетним, совершившим преступление впервые, также основывается на указанных двух критериях.

К сожалению, вопросы назначения наказания несовершеннолетним по совокупности преступлений и совокупности приговоров специально не регламентированы в УК Азербайджанской Республики. Постановление Пленума Верховного суда Азербайджанской Республики об обобщении судебной практики по делам о преступлениях несовершеннолетних от 30 июня 2008 года восполнило этот пробел, указав, что окончательное наказание в виде лишения свободы несовершеннолетним при совокупности преступлений и совокупности приговоров не должно быть выше максимального срока лишения свободы (10 лет) [2, 283]. На наш взгляд, законодательное решение этого вопроса, как это предусмотрено в УК Кыргызской Республики (п.3 ст.108), в УК Республики Беларусь (ст.116), было бы более правильным. При этом УК Республики Беларусь подходит более дифференцировано к этому вопросу: окончательное наказание несовершеннолетнему в виде лишения свободы при совокупности преступлений и совокупности приговоров определяется в зависимости от категорий преступлений, образующих совокупность, и определенного возраста несовершеннолетнего в момент совершения преступления.

Таким образом, в Общей части действующего УК Азербайджанской Республики довольно подробно регламентируются вопросы уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних в специальном разделе V (глава 14, ст.84–92) и ст.20. При этом законодатель не всегда последователен при дифференциации ответственности несовершеннолетних в зависимости от категории совершенного преступления и учета определенного возраста несовершеннолетних при назначении наказания. Кроме указанных норм, на индивидуализацию наказания несовершеннолетних оказывает влияние также наличие смягчающих (ст.59) и отягчающих (ст.61) обстоятельств. При уголовно-правовой оценке преступления несовершеннолетнего каждое смягчающее обстоятельство уменьшает наказание виновного больше, а каждое отягчающее обстоятельство повышает наказание меньше, чем это имеет место при аналогичных условиях по делам взрослых [14, 304]. Объясняется это тем, что в каждом деле подростка любое из смягчающих обстоятельств – уже совокупность минимум двух смягчающих факторов, где второй – несовершеннолетие [8, 42].

В любом случае, несмотря на вышеуказанные пробелы и кол-

лизии, должны констатировать, что в УК Азербайджанской Республики уголовно-правовая охрана прав несовершеннолетних, совершивших преступление, осуществлена на достаточно высоком уровне в соответствии с международными стандартами защиты прав несовершеннолетних. **Вместе с тем полностью согласны с мнением, что уголовно-правовая политика государства в части борьбы с преступлениями лиц, не достигших совершеннолетия, должна обеспечивать справедливое сочетание максимальной защиты прав и законных интересов несовершеннолетних с потребностями защиты интересов личности, общества и государства от преступных посягательств [10, 9].**

Одним из главных доказательств приоритетности охраны прав и интересов несовершеннолетних является также то обстоятельство, что УК Азербайджанской Республики 1999г., установил повышенную уголовную ответственность при посягательстве на различные блага и интересы несовершеннолетних. Глава же 22 УК 1999г., в которой впервые обособлены преступления против несовершеннолетних и семейных отношений, является формой уголовно-правовой защиты принципов, указанных в ст.34 Конституции 1995г. и нашедших дальнейшее развитие в Законе Азербайджанской Республики «О правах ребенка» от 19 мая 1998 года. Употребляемое в Особенной части УК Азербайджанской Республики 1999г. понятие «несовершеннолетние» соответствует международно-правовому и определенному в семейном законодательстве понятию: несовершеннолетние – это лица, не достигшие возраста 18-ти лет. При этом достижение лицом гражданско-правовой дееспособности ранее 18-ти лет, именуемое в гражданско-правовых отношениях «эмансипация», в уголовно-правовых отношениях не является основанием считать его совершеннолетним [5, 9].

Вместе с тем, как мы уже отмечали в начале статьи, уголовно-правовая защита прав несовершеннолетних, совершивших преступление, регламентирована на более высоком законодательном уровне, чем защита тех или иных прав несовершеннолетних от преступлений. Особенно это касается таких неотъемлемых естественных прав как право на жизнь и здоровье несовершеннолетних.

Само понятие «преступления против несовершеннолетних» в действующем законодательстве не раскрывается. К сожалению, в юридической литературе этот вопрос также недостаточно освещен. На наш взгляд, понятие «преступления против несовершеннолетних» является широким понятием, и ограничивать его рассмотрением лишь деяний, включенных в главу 22 (Преступления против несовершеннолетних и семейных отношений) УК Азербайджанской Республики, будет неправильно. Глава 22 УК Азербайджанской Республики включает деяния, в которых видовым объектом являются общественные отношения, складывающиеся в процессе воспитания, развития и формирования личности несовершеннолетнего [20, 11]. При этом непосредственным объектом в этих деяниях будут

выступать различные права и интересы несовершеннолетних (право на жизнь и воспитание в семье, право на нормальное физическое и психическое развитие, право на выбор места жительства и др.). Кроме того, на наш взгляд, в понятие «преступления против несовершеннолетних» также нужно включить многочисленные преступные деяния, систематизированные в различных разделах и главах Особенной части УК, в которых совершение того или иного преступного деяния в отношении несовершеннолетнего является или одним из необходимых признаков основного состава, или квалифицирующим признаком, отягчающим ответственность.

В то же время мы не согласны с включением в понятие «преступления против несовершеннолетних» любых деяний, совершенных в отношении несовершеннолетнего. Ю.Е. Пудовочкин предлагает в этой связи четко разграничивать преступления против несовершеннолетних и преступления, в которых несовершеннолетний является потерпевшим. Так, он считает, что «преступление, в котором потерпевшим выступает несовершеннолетний, может быть охарактеризовано с криминологической точки зрения как любое реально совершенное общественно опасное деяние, в результате которого несовершеннолетнему причинен физический, имущественный или моральный вред, а также с позиций уголовного права как деяние, законодательно определенный состав которого предусматривает несовершеннолетие потерпевшего в качестве одного из признаков ... основного либо квалифицированного составов преступлений» [15, 69].

Мы предлагаем классифицировать преступления против несовершеннолетних в зависимости от их места в системе Особенной части УК на три группы:

1) В первую группу входят деяния, ответственность за которые предусмотрена в главе 22 УК, а именно: ст.170 (вовлечение несовершеннолетнего в преступную деятельность), 171 (вовлечение несовершеннолетнего в занятие проституцией, либо совершение аморальных действий), 171-1 (незаконный оборот детской порнографии), 172 (подмена чужого ребенка), 174 (незаконное усыновление/удочерение), 175 (разглашение тайны усыновления/удочерения). У всех этих деяний родовой (общественные отношения, обеспечивающие защиту основных прав и свобод личности) и видовой (общественные отношения в области обеспечения прав, свобод и интересов несовершеннолетних) объекты преступления совпадают, непосредственный же объект (общественные отношения, складывающиеся в процессе обеспечения права на нормальное физическое и психическое развитие, нравственное воспитание несовершеннолетнего) имеет те или иные различия. Совершение преступления в отношении несовершеннолетнего является необходимым признаком основных составов указанных выше деяний. Понятно, что потерпевшим лицом в этих составах преступления всегда является несовершеннолетний.

2) Во вторую группу отнесены деяния, ответственность за которые предусмотрена в остальных главах (18, 19, 20 и 21) раздела VIII (Преступления против личности) Особенной части. Родовые объекты деяний этой подгруппы также будут совпадать как между собой, так и с деяниями, входящими в первую группу, так как все они объединены в одном разделе (VIII) Особенной части УК. Но не только непосредственный, но и видовой объекты деяний этой группы преступлений будут различными. Таким образом, совершение преступления в отношении несовершеннолетнего будет рассматриваться в контексте посягательства на те или иные права и свободы личности (права на жизнь, здоровье, на личную свободу и достоинство, половую неприкосновенность и половую свободу, свободу вероисповедания). Совершение деяния в отношении несовершеннолетнего законодательно определено в этой группе как признак основного (ст.121, 136.1, 152, 153), квалифицированного (ст.133.2.4, 136.2, 139.2, 144-1.2.3, 144-2.2.3, 145.2.3, 149.2.3, 150.2.3, 168.2) или особо квалифицированного (ст.136.3, 140.3, 144-1.2.3., 144.3, 149.3.3, 150.3.3) составов преступлений.

3) В третью группу отнесены деяния, ответственность за которые предусмотрена в других разделах (кроме VIII) Особенной части УК. Следовательно, в этой подгруппе родовым и видовым объектами будут другие охраняемые государством общественные отношения. Совершение деяния в отношении несовершеннолетнего законодательно определено как признак основного (ст.103, 116.0.5) или квалифицированного (ст.106.2, 114.2, 215.2.5, 236.2.3) составов преступлений. Таким образом, эта группа преступлений против несовершеннолетних включает деяния, размещенные в разделах VII (Преступления против мира и человечности) и X (Преступления против общественной безопасности и общественного порядка), а именно в главах 16, 17, 25 и 26 УК Азербайджанской Республики.

Как видим, критерием разграничения этих трех групп преступлений против несовершеннолетних являются родовой, видовой и непосредственные объекты преступления. А основанием объединения всех этих деяний в понятие «преступления против несовершеннолетних» является законодательное определение совершения преступления в отношении несовершеннолетнего как обязательный признак основного, квалифицированного или особо квалифицированного составов преступлений. Поэтому мы не можем согласиться с мнением Ю.Е. Пудовочкина, что «содержание именно родового объекта должно быть положено в основу определения понятия «преступления против несовершеннолетних» [15, 77]. Иначе, нам пришлось бы исключить из понятия «преступления против несовершеннолетних» деяния, указанные в третьей группе.

Другая проблема, касающаяся преступлений против несовершеннолетних, заключается в том, что понятие «несовершеннолетние» включает различные возрастные категории, которые не всегда учитываются

законодателем при дифференциации уголовной ответственности.

Анализ норм показывает, что наряду с термином «несовершеннолетние» в Особенной части УК Азербайджанской Республики используются также такие как:

1. дети – ст.103 (геноцид);
2. новорожденный ребенок – ст.121 (умышленное убийство материю своего новорожденного ребенка);
3. чужой ребенок – ст.172 (подмена чужого ребенка);
4. лицо, не достигшее 14-летнего возраста, – ст.149.3.3 (изнасилование); 150.3.3 (насильственные действия сексуального характера); 152.2 (половое сношение и иные действия сексуального характера с лицом, не достигшим 14-летнего возраста); 153.2 (развратные действия);
5. лицо, не достигшее 16-летнего возраста, – ст.152.1 (половое сношение и иные действия сексуального характера с лицом, не достигшим 16-летнего возраста); 153.1 (развратные действия);
6. несовершеннолетняя женщина – ст.136.1 (незаконное искусственное оплодотворение и имплантация эмбриона, медицинская стерилизация).

В зависимости от характера и степени общественной опасности преступления против несовершеннолетних классифицируются на четыре категории:

- 1) преступления, не представляющие большой общественной опасности, – 3 состава (ст.153.1, 174, 175);
- 2) менее тяжкие преступления – 17 составов (ст.133.2, 136.1, 136.3, 139.2, 144-2.2.3, 152.1, 152.2, 152.3, 153.2, 153.3, 168.2, 170.1, 170.2, 171.1, 171-1.1, 172, 176-1.2);
- 3) тяжкие преступления – 11 составов (ст.106.2, 140.3, 144-1.2.3, 145.2, 149.2, 150.2, 170.3, 171.2, 171-1.2, 215.2.5 и 236.2.3);
- 4) особо тяжкие преступления – 6 составов (ст.103, 114.2, 116.0.5, 144.3, 149.3, 150.3).

Таким образом, в действующем уголовном законодательстве содержится 17 составов тяжких и особо тяжких преступлений, в которых совершение деяния в отношении несовершеннолетнего предусмотрено в качестве основного, квалифицированного или особо квалифицированного признака. Большинство из них включены в систему преступлений против личности, остальные – против мира и человечности (ст.103, 106.2, 114.2, 116.0.5) и против общественной безопасности и общественного порядка (ст.215.2.5, 236.2.3).

Вместе с тем, на наш взгляд, законодатель совершение деяния в отношении несовершеннолетнего также должен предусмотреть в качестве квалифицирующего и особо квалифицирующего признаков в ряде других тяжких и особо тяжких преступлений. Так, в ст.120.2 (умышленное убийство); 125 (доведение до самоубийства); 126.2 (умышленное причинение

тяжкого вреда здоровью), 181.2 (разбой) и 182.2 (вымогательство) следует добавить такой квалифицирующий признак как совершение деяния в отношении несовершеннолетнего. В этом случае уголовно-правовая защита права на жизнь и здоровье несовершеннолетнего получит законодательное закрепление в соответствующих нормах.

Также следует конкретизировать понятие «беспомощное состояние» относительно его применения по отношению к несовершеннолетним в ст.120.2.9 (умышленное убийство лица, заведомо находящегося в беспомощном состоянии) и 149.1 (изнасилование, совершенное с использованием беспомощного состояния) или 150.1 (насильственные действия сексуального характера, совершенные с использованием беспомощного состояния) УК. Традиционно в составе изнасилования под беспомощным состоянием понимают случаи вступления в половое сношение без применения физического или психического насилия с малолетней девочкой, связь с которой, по словам виновного, носит «добровольный» характер. И, как следствие, по мнению виновного, данное деяние подлежит квалификации не как изнасилование, а как половое сношение или иные действия сексуального характера с лицом, не достигшим 16-летнего возраста (ст.152 УК). Судебная практика при этом исходит из того, что возраст и психофизическое состояние потерпевшей, позволяющие ей осознавать характер совершаемых в отношении нее сексуальных действий, в каждом случае носят индивидуальный характер. В любом случае, решая вопрос о том, является ли состояние потерпевшей беспомощным, суды исходят из имеющихся доказательств по делу и заключения эксперта для установления психического и физического состояния потерпевшей.

Однако, на наш взгляд, совершенно правильно поступает в этом вопросе законодатель РФ, придерживающийся положения, что «добровольное» вступление в половую связь, а также совершение сексуальных действий в отношении потерпевших до 12-ти лет, следует признавать соответственно изнасилованием или насильственными действиями сексуального характера, совершенными с использованием беспомощного состояния, т.к. потерпевшее лицо в указанном возрасте не может понимать характер и значение совершаемых с ним действий. Следует отметить, что РФ в последние годы заметно ужесточена уголовная политика в отношении половых преступлений против несовершеннолетних. Например, санкции соответствующих статей УК РФ предусматривают в альтернативном порядке назначение самого строгого вида наказания – пожизненного лишения свободы.

На наш взгляд, законодательный пример РФ в этом вопросе можно позаимствовать: в указанных преступлениях (ст.120.2.9, 149.1 и 150.1 УК Азербайджанской Республики) под понятием беспомощного состояния следует в законодательном порядке понимать недостижение несовершеннолетним определенного возрастного предела (например, 12-ти лет).

Если проанализировать преступления, не представляющие большой общественной опасности, и менее тяжкие преступления против несовершеннолетних, то можно заметить, что в большинстве случаев совершение деяния в отношении несовершеннолетнего является обязательным признаком основного состава преступления. При этом все они включены в систему преступлений против личности, т.е. входят в первую и вторую группы преступлений против несовершеннолетних. Однако, на наш взгляд, характер и степень общественной опасности некоторых из этих деяний, законодательно отнесенных на основании ст.15 УК к первым двум категориям преступлений, определен неверно.

Например, следует ужесточить ответственность за совершение незаконного искусственного оплодотворения и имплантации эмбрионов в отношении несовершеннолетней женщины в ст.136.1 УК Азербайджанской Республики. В данном виде преступления совершение деяния в отношении несовершеннолетней гораздо опаснее для ее здоровья, чем в отношении совершеннолетней женщины, и поэтому неправильно устанавливать ответственность в обоих случаях в одной и той же норме. Так, совершение указанного деяния в отношении несовершеннолетней нужно учесть как особо квалифицирующий признак в ст.136.3 УК Азербайджанской Республики.

Таким образом, понятие «преступления против несовершеннолетних» в УК Азербайджанской Республики охватывает более широкую группу преступлений, чем это предусмотрено в главе 22 (Преступления против несовершеннолетних и семейных отношений). Большинство этих деяний относятся к квалифицированным и особо квалифицированным составам преступлений, что обусловлено повышенным вниманием государства к защите основных прав и свобод несовершеннолетних. Вместе с тем, в УК имеется ряд тяжких и особо тяжких преступлений, совершение которых в отношении несовершеннолетнего не оказывает влияния ни дифференциацию уголовной ответственности (ст.120, 126, 181, 182). Указание же в ст.61 УК Азербайджанской Республики на совершение преступления в отношении малолетнего как обстоятельство, отягчающее наказание, оказывает влияние на индивидуализацию наказания, а не на дифференциацию уголовной ответственности. При этом в самом уголовном законодательстве, в отличие от гражданского законодательства, не дается определение малолетнего. Наука уголовного права и судебная практика малолетними признает несовершеннолетних, не достигших 14-летнего возраста [12; 13]. С целью наибольшей защиты прав несовершеннолетних предлагаем внести изменение в ст.61.1.7 УК Азербайджанской Республики и учитывать в качестве обстоятельства, отягчающего наказание, совершение преступления в отношении несовершеннолетнего, не ограничивая его понятием «малолетнего», которое к тому же не определено в самом законе.

И в заключение отметим, что все изменения и дополнения, вносимые в уголовное законодательство, должны учитывать основные общемировые тенденции развития уголовного права: с одной стороны, смягчение ответственности за преступления, совершенные впервые и не представляющие значительной общественной опасности, с другой – ужесточение наказания за наиболее опасные и распространенные преступления, а также при рецидиве преступлений. В этой связи в нормах Общей части УК Азербайджанской Республики следует последовательно дифференцировать уголовную ответственность несовершеннолетних, совершивших преступление, **в соответствии с Конвенцией ООН о правах ребенка 1989г., Минимальными** стандартными правилами ООН, касающимися отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила) 1985г., Правилами ООН, касающимися защиты несовершеннолетних, лишенных свободы, 1990г. и др. международными актами в области защиты прав человека. В Особенной части же УК Азербайджанской Республики следует дифференцировать уголовную ответственность за ряд тяжких и особо тяжких преступлений, предусмотрев совершение их в отношении несовершеннолетнего в качестве квалифицирующего или особо квалифицирующего признака состава преступления.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası: iki hissədə / F.Y.Səməndarovun ümumi red. ilə. - Bakı: Hüquq Yayın Evi, - 2021, his.1 - 712 s.
2. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Qərarları. (1991-2016). - Bakı: MSV NƏŞR, - 2017, - 479 s.
3. Azərbaycanda cinayətkarlıq və hüquqpozmalar / Statistik Məcmuə. Rəsmi nəşr. - Bakı, 2020, - 110 s. URL: www.stat.gov.az/source/crimes/
4. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslik. - Bakı: Hüquq Yayın Evi, - 2018, - 714 s.
5. Əzizova S.H. Mülki prosesdə yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının təminatı: beynəlxalq standartlar və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi: h.ü.f.d. dis. ... avtoreferatı. - Bakı, 2017, - 26 s.
6. Alman-Türk Karşılaştırmalı Ceza Hukuku / Prof. Dr. Dr. Eric Hilgendorf - Prof. Dr. Yener Ünver. Cilt I. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayın, № 17, - 2010, - s.300
7. Soyaslan D. Kriminoloji (Suç ve Ceza Bilimleri). - Ankara: Yetkin Basımevi, - 2003, - s.397-401
8. Бабаев М.М. Индивидуализация наказания несовершеннолетних. - Москва: Юрид. литература, - 1968, - 120 с.
9. Васильевский А.В. Возраст как условие уголовной ответственности // Законность. - 2000, № 11, - с. 23-25
10. Волошин В.С. Уголовно-правовая политика России в отношении несовершеннолетних правонарушителей и роль ответственности в ее реализации. Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. - Екатеринбург, - 2008
11. Закон Азербайджанской Республики «О правах ребенка», принятый 19 мая 1998 года. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/4264c3/pdf/>
12. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации: (постатейный) / Под ред. О.С. Капинус. - Москва: Проспект, - 2019, - 1376 с.
13. Комментарий к УК РФ / Под ред. А.И. Чучаева. - Москва: КОНТРАКТ, - 2012, - 624 с.
14. Курс уголовного права в пяти томах. Общая часть / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой,

- И.М.Тяжковой. - Москва: Зерцало, т.1, - 1999, - 592 с.
15. Пудовочкин Ю.Е. Ответственность за преступления против несовершеннолетних. - СПб.: Юридический центр Пресс, - 2002, - 293 с.
 16. Российское уголовное право. Общая часть / Под ред. В.С.Комиссарова. - СПб.: Питер, - 2005, - 560 с.
 17. Самедова Ш.Т. Проблемы уголовного права: классификация преступлений, дифференциация уголовной ответственности и построение санкций. Монография. - Баку: Eсorprint, - 2017, - 746 с.
 18. Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть: в двух томах. Учебник. - Баку: Адильоглы, - 2020, т.1, - 824 с.
 19. Семейный Кодекс Азербайджанской Республики 2000г. URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2604
 20. Туктарова И.Н. Уголовно-правовая охрана несовершеннолетних: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2000, 22 с.
 21. Уголовное право. Особенная часть. Учебник / Под ред. А.И.Чучаева. - Москва: Проспект, - 2019, - 592 с.
 22. Уголовный Кодекс Азербайджанской Республики 1999г. - Баку: Адильоглы, - 2020, - 312 с.
 23. Уголовный Кодекс Республики Беларусь. - СПб.: Юрид.центр Пресс, - 2001, - 474 с.
 24. Уголовный Кодекс Литовской Республики. - СПб.: Юрид.центр Пресс, - 2003, - 470 с.
 25. Уголовный Кодекс Республики Казахстан 2014г. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252#sub_id=0
 26. Уголовный Кодекс Кыргызской Республики 1921 г. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112309>
 27. Уголовный Кодекс Республики Молдова 2002 г. - Кишинэу: Фармес-Лух, - 2022, - 192 с.
 28. Уголовный Кодекс Республики Узбекистан 1995г. - СПб.: Юрид.центр Пресс, - 2001, - 338 с. URL: <https://lex.uz/docs/111457>
 29. Convention on the Rights of the Child URL: <https://www.unicef.org/child-rights-convention>

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLARIN HÜQUQLARININ CİNAYƏT-HÜQUQİ MÜDAFİƏSİ

Ş.T.SƏMƏDOVA

XÜLASƏ

Yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının cinayət-hüquqi müdafiəsi iki tamamilə əks istiqamətdə həyata keçirilir. Belə ki, cinayət qanunu "yetkinlik yaşına çatmayanlar" anlayışına aşağıdakı rəqurslarda istinad edir: cinayət törədilməsində təqsirli olan yetkinlik yaşına çatmayanlar (Cinayət Məcəlləsinin Ümumi hissəsi üzrə) və bəzələndə cinayət törədilmiş yetkinlik yaşına çatmayanlar (Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsi üzrə). Eyni zamanda, cinayət qanunvericiliyində "yetkinlik yaşına çatmayanlar" anlayışının qanunverici tərifini (84.1-ci maddə), müəllifin fikrincə, dəqiq deyil və aydınlaşdırma tələb edir. Məqalədə, həmçinin yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət-hüquqi müdafiəsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyinin Ümumi və Xüsusi hissələrinin problemlə məsələlərdən bəhs edilir. Yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının cinayət-hüquqi müdafiəsinin tarixi-hüquqi və müqayisəli-hüquqi aspektləri də müəyyən elmi maraq kəsb edir.

Açar sözlər: yetkinlik yaşına çatmayanlar, cinayət məsuliyyəti, cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası, cəza növləri, cinayət məsuliyyətindən azad etmə, yetkinlik yaşına çatmayanlara qarşı törədilən cinayətlər.

CRIMINAL LEGAL PROTECTION OF THE RIGHTS OF MINORS

Sh.T.SAMADOVA

SUMMARY

Criminal legal protection of the rights of minors is carried out in two completely opposite directions. Thus, the criminal law refers to the concept of "minors" in such perspectives as: minors guilty of a crime (General Part of the Criminal Code), and minors against whom a crime is committed (Special Part of the Criminal Code). At the same time, the very legislative definition of "minors" in the criminal law (Article 84.1), according to the author, is incorrect and requires clarification. The article also discusses the problematic issues of the General and Special Parts of the current criminal legislation of the Republic of Azerbaijan, related to the criminal law protection of minors. The historical-legal and comparative-legal aspects of the criminal-legal protection of the rights of minors are also of a certain scientific interest.

Keywords: minors, criminal liability, differentiation of criminal liability, types of punishments, exemption from criminal liability, crimes against minors.

UOT 44.14**ÖMÜRLÜK AZADLIQDAN MƏHRUMETMƏ CƏZA NÖVÜNÜN
NƏZƏRİ VƏ İCRA MƏSƏLƏLƏRİ****H.R.CƏFƏROV***Bakı Dövlət Universiteti**hcafarov@bk.ru*

Məqalədə Azərbaycan Respublikası Cinayət qanunvericiliyinin cəza sisteminə əks olunan ömürlük azadlıqdan məhrumetmə cəza növünün anlayışı, onun tətbiqi məsələlərinin mövcud problemləri, ölüm cəzası ilə oxşar və fərqli tərəflərinin müəyyən edilərək araşdırılması kimi məsələlərə həsr olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Cəza-İcra qanunvericiliyində həmin cəza növünün icra məsələləri, həmin kateqoriyadan olan məhkumlara tətbiq edilən və edilməyən rejim qaydaları araşdırılmışdır. Mövzu ilə bağlı geniş statistik məlumatlar araşdırılmış, həmçinin xarici ölkələrin nəzəri və praktiki yanaşması ilə müqayisə edilmişdir.

Açar sözlər: cəzaların icrası məəcəlləsi, cinayət məəcəlləsi, cəza sistemi, ömürlük azadlıqdan məhrumetmə, ölüm cəzası, əfv etmə, məhkumların islah edilməsi, cəza çəkmə müəssisələri, həbsxana, məhkumların sayı, xarici ölkələrdə ömürlük azadlıqdan məhrumetmə.

Ötən illərlə müqayisə etsək, Azərbaycanda məhkumların sayının azalmasını qeyd etmək olar. Belə ki, 2015-ci ildə 24.000-dən çox məhkum var idi, 2018-ci ildə isə bu rəqəm 21.800, 2021-ci ildə isə 21.012 təşkil edirdi [1].

Avropa Şurasının 2021-ci il aprelin 9-da açıqladığı illik hesabatı görə, Azərbaycan Avropada ən çox məhbus olan ölkələrdən biridir. Hesabatdan aydın olur ki, indi Azərbaycanda toplam 21 min 12 məhbus cəzasını çəkir. Ölkədə əhalinin hər 100 min nəfərinə 208.7 məhbus düşür. Bir il öncə, yəni 2020-ci ildə 218.2 idi. Bu göstəriciyə görə, hesabatın Avropa məkanında əhatə etdiyi 50-yə yaxın ölkə arasında Azərbaycan ən yüksək 5-ci nəticəyə malikdir [2]. Rəsmi statistikaya görə, Azərbaycanda 1998-ci ildə 9 nəfər, 1999-cu ildə 14 nəfər, 2000-ci ildə 23 nəfər, 2001-ci ildə 19 nəfər, 2002-ci ildə 23 nəfər, 2003-cü ildə 21 nəfər, 2004-cü ildə 20 nəfər, 2005-ci ildə 13 nəfər, 2006-cı ildə 9 nəfər, 2007-ci ildə 18 nəfər, 2009-cu ildə 12 nəfər, 2010-cu ildə 15 nəfər, 2011-ci ildə 4 nəfər, 2012-ci ildə 9 nəfər, 2013-cü ildə 15 nəfər, 2014-cü ildə 13 nəfər, 2015-ci ildə 4 nəfər, 2016-cı ildə 10 nəfər, 2017-ci ildə 5 nəfər, 2018-ci ildə 7 nəfər 2019-cu ildə 5, 2020-ci ildə isə 5 nəfər ömürlük azadlıqdan məhrumetmə cəzasına məhkum edilib [3]. AR CM-in 82 maddəsinə görə, əfv etməni AR Prezidenti həyata keçirir [4], ömürlük azadlıqdan məhrum edilmiş

şəxslərin son illərin əfv etmə statistikasına nəzər yetirsək, görürük ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin məhkum edilmiş bir sıra şəxslərin əfv olunması haqqında 2018-ci il 137 nömrəli sərəncamında həmin kateqoriyadan olan məhkumlar yer almayıb, 2019-cu il 1049 nömrəli əfv haqqında sərəncamında ömürlük azadlıqdan məhrum edilmiş 3 məhkum əfv edilib, onlardan biri 25 il, digər ikisinin cəzası 20 il azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz edilib, 2020-ci il 1970 nömrəli sərəncamda həmin kateqoriya məhkumlar yer almayıb, 2021-ci il 2545 nömrəli əfv haqqında sərəncamda ömürlük azadlıqdan məhrum edilmiş 3 məhkum əfv edilərək cəzaları 25 il azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz edilmişdir [5].

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 42-ci maddəsi **Cəzanın növləri** adlanan maddəsində cəzaların vahid siyahısı verilib və bu siyahıda ağırlıq dərəcəsinə görə zirvədə Ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəza növü dayanır, 1998 –ci ildə ölüm cəzası ləğv edildikdən sonra CM-nə daxil edilmişdir. Onu da qeyd etmək istərdim ki, sonuncu ölüm cəzası 1993-cü ildə icra edilmişdir. 1998-ci ildə ölüm cəzası ləğv edildikdə, 128 nəfər ölüm cəzasına məhkum edilmiş şəxs var idi və onlar əfv edilərək barələrində ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası tətbiq edilmişdir. Maraqlıdır ki, ölüm cəzasını ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəzləmə doğrudan da əfv etmə hesab etmək olar? Həmin vaxt elə indi də belə bir yanaşma mövcuddur ki, ölüm cəzası ilə ömürlük azadlıqdan məhrum etmə bir-birindən fərqlənmir və birini digərindən daha humanist cəza növü kimi hesab etmək olmaz. Ümumiyyətlə, ölüm cəzası yoxsa ömürlük azadlıqdan məhrum etmə? Hansını daha düzgün və effektiv hesab etmək olar? Cəmiyyətdə iki fərqli yanaşma mövcuddur ki, cəmiyyətin bir qismi ölüm cəzasının lehinə, digər qismi isə ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasının lehinə çıxış edir və reallıq onu göstərir ki, bu hələ uzun müddət aktual olaraq qalacaq. Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 3-cü maddəsində deyilir ki, hər bir insan yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququna malikdir. Ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasının lehinə olanların fikircə ölüm cəzası cinayətkarlığın azalmasına təsir etmir. O.E.İşenko hesab edir ki, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasını ölüm cəzasının alternativini kimi qəbul etmək olar və bu müasir hüquqi dövlətin və demokratik cəmiyyətin daxili siyasətini insanların əsas və ayrılmaz konstitusion hüquqlarına yönəldiyinin göstəricisidir. Ölüm cəzasından fərqli olaraq, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə geri dönməz nəticələrə malik deyil və dövlətin daxili siyasəti sahəsində sosial ədalət prinsipini əks etdirən cinayətkarlığa qarşı mübarizədə cəmiyyət üçün humanist məqsədləri əks etdirir [6]. Ölüm cəzasının lehinə çıxış edənlər isə öz növbəsində ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasını ədalətsiz, artıq yerə dövlətin iqtisadiyyatını yükləyən, mənaviyyətsiz və qeyri-humanist cəza hesab edillər [7]. Cəza olaraq ölüm cəzası ən qədim cəza növlərindən biridir. Ölüm cəzası talion prinsipinin, yəni gözəgöz, dişə-diş prinsipinin realizəsi çərçivəsində yaranmışdır və həmin zaman cəmiyyətdə qana-qan prinsipləri üstünlük təşkil edirdi. Hal-hazırda Kavkaz xalq-

larında həmin prinsipə hələ də rast gəlmək olar. İnkişaf etmiş dövlətlərdə ölüm cəzasının icrasından öncə uzun vaxt çəkən məhkəmə araşdırılması aparılır ki, gələcəkdə istintaq və məhkəmə səhvlili nəticəsində təqsirsiz şəxs həmin cəzaya məruz qalmasın. Bu da onunla nəticələnirdi ki, məhkəmə hökmü ilə onun icrası arasında neçə illər, hətta on illər keçir. Məsələn, ABŞ-da (Corciya ştatı) Cek Alderman 1975-ci il iyunun 14-də 24 yaşında həyat yoldaşını qətlə yetirdiyinə görə ölüm cəzasına məhkum edilmişdir, yalnız 2008-ci il sentyabrın 16-da 57 yaşında edam edilmişdir. 33 ildən sonra. Ümumiyyətlə, ölüm cəzasını pratiki tətbiq edən dövlətlər: Çin, İran, Səudiyyə Ərəbistan, İraq, Pakistan, Somali, ABŞ, Misir, İyordaniya, Kuveyt, Banqladeş, Əfqanıstan, Şimali Koreya, Malaziya, Yaponiya, Cənubi Sudan, Baxreyn, Sinqapur, Belarussiya, Yamən, BƏƏ və Siriya-dır. Demokratiyanın beşiyi hesab edilən ABŞ-da hələ də ölüm cəzasının mövcudluğu birmənalı qarşılanmır. Belarussiya, Avropa və MDB yeganə ölüm cəzası tətbiq edən dövlətdir. Ölüm cəzasını ən çox tətbiq edən isə Çindir, ikinci yerdə Səudiyyə Ərəbistan, üçüncü yerdə isə İraq Respublikası dayanır [8].

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 57-ci maddəsinin məzmununa görə, ölüm cəzası yalnız sülh və insanlıq əleyhinə, müharibə cinayətləri ilə əlaqədar, şəxsiyyət, ictimai təhlükəsizlik və ictimai qayda və dövlət hakimiyyəti əleyhinə törədilmiş, xüsusilə ağır cinayətlərə görə müəyyən edilir. Maraqlı doğuran məsələlərdən biri də budur ki, CM-in 277-ci Dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına **sui-qəsd** maddəsi ilə bağlıdır. Belə ki, bu maddənin sanksiyasında on dörd ildən iyirmi ilə qədər ömürlük azadlıqdan məhrumetmə və ya ömürlük azadlıqdan məhrumetmə cəzaları nəzərdə tutulub, çox maraqlıdır insan ölümünə səbəb olmayan bu maddənin sanksiyasında ömürlük azadlıqdan məhrumetmə cəzasının nəzərdə tutulması nə qədər hüquqi cəhətdən düzgün hesab etmək olar? Yəni 20 il azadlıqdan məhrumetmə cəzası kifayət deyil mi? Hesab edirik ki, bu maddə müstəqil araşdırma predmeti ola bilər.

1) Qadınlara 2) Cinayət törədərkən 18 yaşı tamam olmamış şəxslər və 3) Hökm çıxarılan qədər 65 yaşına çatmış kişilərə ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəza növü tətbiq edilmir. Yəqin ki, ayrı-ayrılıqda hər kateqoriyanı mübahisələndirmək olar, lakin hüquqi cəhətdən ən mübahisəli ömürlük azadlıqdan məhrumetmə cəzasının tətbiq edilmədiyini qadınlar kateqoriyasıdır. Belə ki, bütün müasir qərb dövlətlərində belə bir fərqləndirmə nəzərdə tutulmamışdır (yalnız MDB dövlətlərində belə yanaşma mövcuddur). Bəlkə də mental dəyərlər baxımından və cəmiyyətin digər spesifik xüsusiyyətlərinə görə bu normal və başa düşüləndir, lakin məsələyə hüquqi kontekstdə baxdıqda, bunu heç bir halda izah etmək mümkün deyil. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 25-ci maddəsi Bərabərlik hüququ adlanır. Həmin maddənin II hissəsində deyilir ki, **kişi ilə qadının eyni hüquqları və azadlıqları vardır.** Konstitusiyanın 25-ci maddəsinə söykənən AR CM-in 6-cı maddəsi Qanun qarşısında bərabərlik prinsipi adlanır [9].

Həmin maddədə qeyd olunur ki, cinayət törətmiş şəxslər qanun qarşısında bərabərdirlər və irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən,

mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən və digər hallardan asılı olmayaraq, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar. Digər ikinci kateqoriya, yəni hansında ki, ömürlük azadlıqdan mərhumetmə tətbiq edilmir və onlar Cinayət törədərkən **18 yaş**ı tamam olmamış şəxslərdir, burada da xarici dövlətlərin nəzəriyyə və praktikasına toxunsaq görərik ki, Çin Respublikasında və Fransada 16 yaşdan həmin cəza növü tətbiq edilə bilər. Həmçinin bu siyahıda ABŞ-ı da görmək olar. Belə ki, ABŞ-da da yetkinlik yaşına çatmayanlar bu cəzaya məhkum edilə bilərlər. Təbii ki, dediklərimiz müstəsna hallarda tətbiq edilir və hesab edirəm ki, bizim qanunvericilikdə də yaş həddi 16 yaşa endirilə bilər. Norveç, İspaniya, Braziliya, İspaniya, Serbiya, Xorvatiya, Venesuela və sair ölkələrdə, ümumiyyətlə, ömürlük azadlıqdan mərhumetmə cəzası nəzərdə tutulmayıb. Birinci problem ömürlük azadlıqdan məhrum etmənin əsas xüsusiyyəti – müddətsiz olması ilə bağlıdır, yəni bu cəza məhkumun ölümünə qədər çəkilir.

Ömürlük cəzanın çəkilməsi prosesində əsasən də birinci mərhələdə, azadlığa çıxma perspektivi olmadığı halda, sərt həbs şəraiti ilə üzləşən bir çox məhkumlar güclü depressiyaya düşürlər, ümitsizlik hisləri keçirir, intihara meyl göstərir, onlar ölüm cəzasının tətbiq edilməsi üçün vəsatətlər göndərirlər. AR CİM-in 121-ci maddəsinə əsasən, məhkumlar kameralarda, bir qayda olaraq, iki nəfərdən çox olmamaqla; zəruri hallarda, həbsxana müdiriyyətinin əsaslandırılmış qərarı ilə bir nəfərlik kameralarda saxlanıla bilərlər [10]. Uzunmüddətli təcrid insan psixikasına mənfi təsir göstərir və ömürlük cəza çəkən şəxs üçün geri dönməz proseslərə səbəb olur.

Cəza-İcra Məcəlləsinin müddəalarına nəzər yetirsək həqiqətən də şəraitin və qaydaların çətin olduğunu görə bilərik. Məsələn, AR CİM-in 122-ci maddəsinə əsasən ərzaq məhsulları və ən zəruri mallar əldə etmək üçün ayda 25 manatadək miqdarda pul xərcləyə bilərlər, il ərzində qısamüddətli altı görüş və uzunmüddətli iki görüş almaq hüququna malikdirlər. Onu da qeyd edək ki, il bir il 365 gündən ibarətdir, hər gün bir saat gəzinti hüququna malikdirlər, il ərzində dörd bağlama, sovqat və ya banderol almaq hüququna malikdirlər. AR CİM-in 122.2-ci maddəsinə görə Məhkumlar cəzanın icrası qaydalarını pozmadıqda və əməyə vicdanla yanaşdıqda, təyin olunmuş cəzadan ən azı on il keçdikdən sonra onların saxlanması şəraiti yaxşılaşdırıla bilər. İntihar baxımından bu insanlar ən problemlili kateqoriyalardan biridir. Ömürlük azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin sayının getdikcə artması bu kateqoriyadan olan şəxslərə psixoloji dəstək, onlarla işləmək üçün kadrların peşəkar və psixoloji hazırlığı məsələlərini ictimaiyyət qarşısında aktuallaşdırır. Ömürlük azadlıqdan mərhumetmə cəzasına məhkum edilmiş şəxslər fiziki və ən əsası psixi və mənəvi qapanma halından əziyyət çəkirlər, çox hissəsi qaçmağa cəza çəkmə müəssisələrinin əməkdaşlarına hücum etməyə, girov götürməyə, intihara meyilli və özünə zərər vermə riski yüksək olan, aşkar psixopatik xüsusiyyətləri olan məhkumlardır.

AR CM-in 57.3-cü maddəsinə əsasən, məhkəmə, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza çəkən məhkumun azadlıqdan məhrum etmənin **ən azı iyirmi beş ilini həqiqətən çəkdiyini**, həmçinin onun bu cəzanı çəkdiyi müddətdə qəsdən cinayət törətmədiyini nəzərə alaraq və məhkumun həmin cəzanı çəkməsinə daha lüzum olmadığı qənaətinə gələrsə, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəza növünü müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə əvəz edə və ya onu bu cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edə bilər. Bununla belə, ömürlük azadlıqdan məhrum edilmiş məhbusların islah olunması və onların şərti azadlığa buraxılmasının düzgünlüyü sual altındadır. Lap ehtimal etsək ki, ömürlük azadlıqdan məhrum edilmiş şəxs 25 ildən sonra azadlığa çıxarsa bu zaman onu nə gözləyir? Artıq pensiya yaşına çatmış və ya ona çox az qalmış bir yaşda olacaq, bu zaman məhkum əmək və özünü təmin etmək qabiliyyətini itirəcək və nəticədə, psixoloji və fizioloji dəyişikliklər baş verəcək. **AR CİM-in 103 maddəsi Cəza çəkmə müəssisələrində məhkumların özfəaliyyət təşkilatları** adlanır. Həmin özfəaliyyət təşkilatlarının məqsədi: **1)** məhkumların islah edilməsinə, tərbiyəsinə, onların mənəvi və fiziki inkişafına köməklik göstərmək. **2)** Məhkumlarda müsbət vərdisləri inkişaf etdirmək və onların faydalı təşəbbüskarlığını həvəsləndirmək. **3)** cəzaçəkmə müəssisəsində əməyin, məişət şəraitinin və asudə vaxtın səmərəli keçməsinin təşkili məsələlərinin həllində iştirak etmək. **4)** məhkumlar arasında intizamı möhkəmləndirmək və onların bir-birinə qarşılıqlı müsbət münasibətlərini formalaşdırmaq çıxış edir. **Həmin maddənin 103.1-ci** hissəsinə diqqət etdikdə özfəaliyyət təşkilatlarının ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum olunmuş şəxslərə şamil edilməməsinə görürük. **Daha sonra CİM-in 104-cü maddəsinə nəzər yetirək həmin maddə Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum olunmuş şəxslərin ümumi təhsili adlanır**, lakin burada da həmin maddənin **104.6-cı** hissəsinə görə ömürlük azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər ümumi təhsilə cəlb olunurlar. Həqiqətən də, təhsil və özfəaliyyət təşkilatları məhkumların islah edilməsinə onların müsbət dəyişilməsinə və cəmiyyətə sağlaraq qayıtmasında müstəsna rol oynayır. CM-in 41-ci maddəsi **Cəzanın anlayışı və məqsədi** adlanır həmin maddənin 41.2-ci hissəsinə görə cəzanın məqsədləri sırasında məhkumun islah edilməsidə öz əksini tapır, belə olan halda tam haqlı bir sual yaranır – ömürlük azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərə münasibətdə islah məqsədi nədən nəzərdə tutulmayıb? Bəli, məhz nəzərdə tutulmayıb, çünki həmin yuxarıda qeyd etdiyimiz özfəaliyyət və ümumi təhsil həmin kateqoriyadan olan məhkumlara şamil edilmir. Bu o demək deyilmi ki, biz artıq onlardan imtina etmişik və ya onların itirilməsi ilə razılaşmışıq? Hesab edirik ki, ən azından hüquqi kontekstdə belə yanaşma düzgün deyil və mövcud cinayət qanunvericiliyinə, ümumiyyətlə, cəmiyyətimizin hüquqi konstruksiyasına ziddir.

Həbsxənadada qaldıqları illər ərzində məhkumlar sosial əlaqələrini itirir, sosial uyğunsuzluq artır, heç bir əhəmiyyətli olan yaşamaq perspektivi qalmır. Təcrübə göstərir ki, məhkumlar bu qədər uzun müddətə azadlıqdan məhrum

edilərkən çox vaxt nəinki islah olurlar, əksinə onların şəxsi keyfiyyətlərinin deqradasiyası baş verir. Maraqlıdır ki, bu kateqoriyadan olan şəxslərin saxlandığı müəssisələrin əməkdaşlarının fikrincə, ömürlük azadlıqdan məhrum edilmiş məhbusların ümumi sayının çox az bir hissəsi sosial şəxs kimi düşünmək və özünü idarə etmək qabiliyyətini saxlayır. Məhkumların əksəriyyəti geri dönməz formada repress edilir.

Xarici ölkələrdə ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası çəkən şəxslərin müraciət etmə hüququ müxtəlif kriteriyalara görə fərqlənir. Məsələn, yaşa görə Finlandiyada 21 yaşdan aşağı olan məhkumlar cəzalarının 10 ilini çəkdikdən sonra müraciət edə bilələr, digər məhkumlar isə 12 il cəza çəkdikdən sonra bu hüquq yaranır, Çexiyada ümumi 20 ildən sonra müraciət etmək olar, lakin residivist cinayətkarlarda bu hüquq 30 ildən sonra yaranır [11]. Fikrimizcə bizim cinayət qanunvericiliyində də ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuş şəxslər üçün cəzalarının müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz edilməsi və cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad olunması üçün müraciət etmək qaydaları müəyyən kriteriyalara görə fərqləndirilməli və daha real olmalıdır.

Azərbaycanda həbs həyatı yaşayanlardan 284 nəfəri ömürlük həbs cəzasına məhkum edilib. CİM-in 66.1-ci maddəsində Cəzaçəkmə müəssisələrin növləri göstərilib. Burada həbsxanalar da var, CM-in 56.1.5-ci maddəsinə görə ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuş şəxslər cəzalarını məhz həbsxanalarda çəkir. AR CİM-in 120-ci maddəsinə görə həbsxanalarda **xüsusilə ağır cinayətlər törətməyə görə beş ildən artıq müddətə azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuş şəxslər, cəza müddətini tam və ya onun bir hissəsini çəkməklə cinayətlərin xüsusi təhlükəli residivinə görə məhkum olunmuş şəxslər, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum olunmuş şəxslər, ümumi, ciddi və xüsusi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrindən cəzanın icrası qaydalarını qərəzli pozduqları üçün həbsxanaya keçirilmiş məhkumlar saxlanılırlar.** Gördüyümüz kimi AR CİM-in 120 maddəsinin məzmununa görə xüsusi təhlükəli residivə görə məhkum olunmuş şəxslər **tam** və ya onun bir hissəsini çəkməklə həbsxanalarda saxlanıla bilələr, lakin AR CM-in 56.2-ci maddəsinə görə xüsusilə ağır cinayət törətməyə görə beş ildən artıq müddətə azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuş şəxslər üçün, habelə cinayətlərin xüsusi təhlükəli residivi zamanı **cəzanın bir hissəsinin** həbsxanada çəkilməsi müəyyən edilə bilər. Beləliklə, AR CM-in 56.2-ci maddəsi ilə AR CİM-in 120 maddəsi arasında xüsusi təhlükəli residivə görə həbsxanalarda cəza çəkməyin müddətləri arasında fərq vardır, belə ki, AR CM-in 56.2 maddəsinə görə cəzanın yalnız bir hissəsi həbsxanalarda çəkilə bildiyi halda, AR CİM-in 120 maddəsində cəzanın tək bir hissəsi yox, həm də tam şəkildə çəkilə biləcəyi göstərilmişdir.

Həbsxanalardan danışdıqda qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda həbsxana növündə bir cəza çəkmə müəssisəsi var, o da Qobustan həbsxanasıdır – 70 km aralıda Bakının Qaradağ rayonunda çətin gedilən düzənlikdə yerləşir,

jarqon dilində “КРЫТКА” adlandırılır. Sözügedən həbsxana 700 məhkumun saxlanması üçün nəzərdə tutulub (SSRİ zamanı Şuşa şəhərində həbsxana mövcud idi). Əlverişsiz iqlimə görə və əsasən də qobustan petroqliflər muzeyinin UNESCO tərəfindən siyahıya alınarkən həbsxananın muzeyə yaxın olması səbəbindən onun oradan köçürülmə məsələsi gündəmə gəlmişdi və 2021-ci ilə artıq həmin həbsxana Umbakiya köçürülməli idi, lakin hələ də bu baş verməyib. Yəqin ki, hər bir həbsxanadan qaçış və ya qaçmaq cəhdi olubdur. Mənim əldə etdiyim məlumata görə, Qobustan həbsxanasından qaçmaq cəhdi 2008-ci ildə edilib, o zaman mühafizəçilər iyunun 21-də 4 saylı korpusdan iki ömürlük məhbusun qazdığı çoxmetrlik tuneli aşkar etmişdilər.

Ümumiyyətlə, cəza institutu və cəzaların növləri hər bir cəmiyyətin inkişaf mərhələsinə, spesifik, milli, mədəni, mental vəziyyətinə uyğun olmalıdır. Yalnız belə bir yanaşma ilə AR CM-in 41-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cəzanın məqsədlərinə çatmaq olar. Yuxarda da qeyd etdiyimiz kimi hal-hazırda ilk Konstitusiyanın vətəni ABŞ dünyada hüququn, demokratiyanın beşiyi hesab edilir, lakin bunlara baxmayaraq, ABŞ ölüm cəzasını hələ də praktik tətbiq edən dövlətdir, yəqin ki, buna da səbəb məhz reallıqlardır.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://report.az/hadise/azerbaycanda-mehkumlarin-sayi-aciqlanib/>
2. <https://azpolitika.info/?p=637608>
3. <https://avtosfer.az/az/gundem/hebsxanalarda-olum-gunlerini-gozleyenler-statistika-61023>
4. AR Cinayət Məcəlləsi. – Bakı: Hüquq Yayın Evi, - 2019.
5. <https://e-qanun.az/result...>
6. Ищенко О.Е. Пожизненное лишение свободы как вид уголовного наказания в России и практика его применения. // Российский следователь, - 2013. №18, - с.14-17.
7. Карпец И.И. Преступность: иллюзии и реальность. – Москва: - 1992, - с.57-59.
8. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
9. AR Konstitusiyası. – Bakı: Hüquq Yayın Evi, - 2019.
10. AR Cəzaların İcrası Məcəlləsi. – Bakı: Hüquq Yayın Evi, - 2019.
11. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

ВОПРОСЫ ТЕОРИИ И ИСПОЛНЕНИЯ НАКАЗАНИЯ В ВИДЕ ПОЖИЗНЕННОГО ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ

Г.Р.ДЖАФАРОВ

РЕЗЮМЕ

В данной статье исследуются понятия пожизненного лишения свободы в системе наказания Уголовного Законодательства Азербайджанской Республики, существующие проблемы его практического применения, выявления отличительных черт со смертной казнью. Были рассмотрены правила режима, применяемые к данному виду наказания, вопросы исполнения наказания по Уголовно-Исполнительному законодательству Азербайджанской Республики. Проведено исследование статистических данных, а также практическое и научное сравнение с теорией и практикой зарубежных стран.

Ключевые слова: уголовно-исполнительный кодекс, уголовный кодекс, система наказаний, пожизненное лишение свободы, смертная казнь, помилование, исправление осужденных, учреждения по отбыванию наказаний, пожизненное лишение свободы в зарубежных странах.

ISSUES OF THEORY AND EXECUTION OF LIFE IMPRISONMENT

H.R.JAFAROV

SUMMARY

This article explores the concepts of life imprisonment in the penal system of the Criminal Legislation of the Republic of Azerbaijan, the existing problems of its application, identification and study of distinctive features with the death penalty. The rules of the regime applicable and not applicable to this type of punishment, the issues of execution of this punishment under the Criminal Executive Legislation of the Republic of Azerbaijan were considered. A study of statistical data as well as a practical and scientific comparison with the theory and practice of foreign countries was carried out.

Keywords: criminal executive code, criminal code, punishment system, life imprisonment, death penalty, pardon, correction of convicts, penal institutions, prison, number of convicts, life imprisonment in foreign countries.

PSIXOLOGIYA**UOT 159.9****DESTRUKTİV AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏR UŞAQLARIN
MƏKTƏBLİ BULLİNQİNƏ CƏLB OLUNMASINA
TƏSİR EDƏN AMİLLƏRDƏN BİRİ KİMİ****E.İ.ŞƏFİYEVƏ¹, S.A.ALLAHYAROVA², A.F.SƏMƏNDƏROVA³*****Bakı Dövlət Universiteti******shafiyeva@mail.ru, seva68@mail.ru, a.sudan77@mail.ru***

Məqalədə ailədaxili münasibətlərin xarakterinin uşaqların məktəbli bullinqinə cəlb olunmasına təsiri ilə bağlı tədqiqatlar nəzərdən keçirilir. Ailənin strukturunun, valideynlərin tərbiyə üslubunun, davranış nümunəsinin, ailədəki ünsiyyət üslubunun, eləcə də ailənin sosial-iqtisadi mövqeyinin və s. amillərin hansı hallarda həmin ailədə böyümüş uşaqların bullinqə məruz qalma riskini artması məsələsinə baxılır. Bullinqin qarşısının alınmasında, eləcə də ona vaxtında son qoyulmasında “valideyn monitorinqinin” rolu vurğulanır.

Açar sözlər: bullinq, aqressiya, qurban, buller, ailə, tərbiyə üslubu, valideyn montiqorinqi, psixoloji müdafiə

Uşaqların məktəbli mühitində bullinqə cəlb edilməsinə ailədaxili amillərin təsiri məsələsi son zamanlar bir çox tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmiş aktual problemlərdən biridir. Bir çox tədqiqatçılar həm bullinq qurbanlarının, həm də billerlərin böyüdükləri ailələri öyrənmək cəhdləri etmişlər. Bu tədqiqatların əsas hədəfində həmin ailələrin həm xarici (ailənin iqtisadi və təhsil statusu, miqrant ailələr, şəhər və kənddə yaşayan ailələr və s.), həm də daxili xarakteristikaları (valideyn-övlad münasibətləri, siblinqlər arasındakı münasibətlər, ailədaxili münasibətlərin səviyyəsi, ailədə qarşılıqlı münasibətlər və s.) kimi amillər olmuşdur.

Müəlliflərdən A.Rean və M.Novikova bullinqin təzahürünə təsir edən aşağıdakı ailə faktorlarını xüsusi vurğulayırlar [2, 112-120]:

- ailə sisteminin strukturu (ailənin böyük və kiçik üzvlərinin daha de-

¹ *orcid id:0000-0003-0007-1821*

² *orcid id:0000-0002-0503-9006*

³ *orcid id:0000-0001-9086-3966*

- mokratik münasibətlərin, bacı və qardaşların qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri);
- valideynin tərbiyə üslubu;
 - ata və ananın davranışı və uşağın tərbiyəsində iştirakı;
 - ailədə ünsiyyət üslubu (problemin açıq müzakirəsi və ya qapalılıq);
 - valideynlərin sosial-iqtisadi statusu, təhsili, gəlirləri və s.

Lakin bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatların nəticələri olduqca ziddiyətli. Belə ki, bir tərəfdən bu tədqiqatların bir qisminə belə bir fakta təsadüf etmək mümkündür ki, çətin maddi vəziyyət üzündən övladlarına bahalı geyim və müasir qadjetlər almaq imkanı olmayan ailələrdən olan uşaqlar məktəbdə yaşadları qrupu tərəfindən qəbul edilmir, autsayderə çevrilir və onun məktəb bulliniqinin qurbanı olma ehtimalı yüksəlir. Digər tədqiqatlar isə bunun əksini göstərir və həmin tədqiqatlarda ailənin aşağı maddi vəziyyətinin uşağın məktəb bulliniqinə məruz qalmasına heç bir təsir etmədiyi vurğulanır.

Tədqiqatçılardan D.Walkenin fikrincə, araşdırılan məsələ baxımından ən güclü təsir göstərən amil məktəb bullinqi iştirakçılarının böyüdükləri ailədəki ailədaxili münasibətlərdir [18, 101-119]. Ailə daxilindəki konfliktlərin sayı, ailədə uşaqlar arasındakı fiziki və psixoloji zorakılıq belə ailədə böyüyən uşaqların məktəbdə bullinq situasiyasına cəlb olunma ehtimalını artırır. Valideynin mövqeyinin zəif olması, davanlı olaraq ailədəki böyük qardaş tərəfindən incidilmə uşağın məktəb bullinqinin qurbanına çevrilmə riskini yüksəldir. Bullinq qurbanlarının ailələri zəif daxili struktura malikdir. Bu ailələrdə ünsiyyət pozulub, vahid dəyərlər və etik standartların olmaması müşahidə edilir. Bütün bunlar həmin dəyərlərin valideynlərdən uşağa ötürülməsini çətinləşdirir.

Schwartz, Bowers və Christie-Mizellinin tədqiqatları göstərir ki, məktəb bullinqinin qurbanları ailədə zorakılığa bilavasitə məruz qalmış, yaxud da ailədə aqressiv davranış modelinin şahidi olmuş uşaqlardır [17, 665-675; 6, 545-553; 7, 1570-1595].

Farrington və Espelag isə tədqiqatlarında vurğulayırlar ki, ailədəki aqressiya və sərt cəza onunla nəticələnir ki, bu cür ailədə böyüyən uşaq öz həmyaşadlarına qarşı eyni aqressiyayı tətbiq edir. Eyni zamanda tədqiqatlarda qeyd edilir ki, qəddar, zorakı davranış, nəzarətsizlik təkcə bullinq qurbanlarının deyil, həm də billerlərin ailəsində müşahidə edilir [9, 326-333].

Bowersin tədqiqatlarında müəyyən edilmişdir ki, bullinq qurbanlarının ailəsi müxtəlif səbəblər üzündən cəmiyyətdən təcrid edilmişlər. Belə bir qapalı həyat tərzii isə bu ailələrdə böyüyən uşaqlara öz yaşadları ilə ünsiyyətdə olmağa, öz sosial vərdişlərini inkişaf etdirməyə, eləcə də ətrafdakılarla effektiv qarşılıqlı təsir modelini qurmağa mane olur [6].

Tədqiqatçılardan Olweus, Juvonen, Graham və Rigbynin fikrincə, uşaqların viktimlik amilləri kimi ailədəki hiperhimayə də çıxış edə bilər ki, bu da oğlanlara, eləcə də valideyn-övlad konfliktlərinə xüsusi təsir göstərir [13, 57-76; 15, 315].

Bir çox tədqiqatlar bu baxımdan ailədəki tərbiyə üslublarını da xüsusi vurğulayır. Belə ki, bəzi ailələrdə uşağa həddindən artıq azadlıq verilməsi.

onunla nəticələnir ki, uşaq başqaları ilə münasibətdə hansı davranışın yol verilən, hansının isə yolveriməz olduğunu öyrənməyə imkan vermir. Bu cür şərait bütün sərhəd və qaydaların silinməsi ilə nəticələnir. Belə uşaqlar müəyyən norma və qaydaları olan kollektivə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkir, onun davranışı digərlərindən fərqlənir. Bu isə öz növbəsində onun yaşlıdlarını ona qarşı aqressiv əməllərə təhrik edə bilər.

Ailədə hökm sürən avtoritar tərbiyə üslubu isə uşaqda aqressiv davranışın formalaşmasına şərait yaradır. Georgiou və Stavrinides bununla bağlı öz tədqiqatlarında göstərmişlər ki, digərlərini bullinqə məruz qoyan uşaqla öz ailələrini konfliktli və ailə nəzarəti zəif olan ailə kimi təsvir etmişlər [11, 165-179].

Tədqiqatçılardan İngoldsby müəyyən etmişdir ki, valideyn-övlad konfliktləri oğlanlarda erkən antisosial davranışın başlanğıcı ilə bağlıdır.

Fanti və Peterman isə hesab edirlər ki, valideynlərlə uşaqlar arasındakı konfliktlər həm uşaqların aqressiv davranışı, həm də onların viktimizasiyası ilə bağlıdır.

Uşağın viktimlik riskini valideynin ona qarşı diqqətli münasibəti, övladı ilə maraqlanması zəiflədə bilər. Bu baxımdan bəzi tədqiqatçılar “valideyn monitorinqi” anlayışını gətirmişlər. Bu anlayışı valideynin uşağın həyatında yaxından iştirakı, onun həyatına nəzarət etməsi. Onunla baş verən hadisələri yaxından təqib etməsi kimi şərh etmək olar. Bir çox müəlliflər hesab edir ki, məhz valideyn monitorinqi mətkəb bullinqinin qarşısını ala, ona vaxtında son qoya bilər. Bununla belə, çoxları hesab edir ki, bu zaman uşağın valideyni ilə səmimiliyi, açıqlığı bu baxımdan daha vacib amildir. Belə ki, əgər uşaq valideynlərinə həyatı, məktəbdə baş verənlər haqda danışsın, öz yaşantıları ilə bölüşsə bu məktəb bullinqinin qarşısının alınması üçün daha əhəmiyyətlidir.

Bəzi tədqiqatçılar isə ana ilə uşaq arasındakı münasibətlərə xüsusi önəm verir. Müəlliflərdən Bowesetal bu baxımdan hesab edir ki, əgər ana davamlı olaraq depressiyadan əziyyət çəkirsə, övladının həyatında iştirak etməsə, onlar arasında isti münasibət yoxdursa, belə anaların övladları mətkəbli bullinqinə qurban, ya da aqressor rolunda cəlb edirlər. Digər tədqiqatlarda isə bullinq, yaxud antibullinq davranışının formalaşmasında atanın xüsusi rolu qeyd edilir. Məsələn, Christie-Mizell, Keil, Laske və Stewart müəyyən etmişlər ki, övladlarına daha çox vaxt ayıran, ailəsi ilə daha çox vaxt keçirən ataların övladları daha az hallarda bullinq situasiyasına cəlb edilir. Ata ilə keçirilmiş vaxt ailənin iqtisadi statusundan daha çox uşağın məktəbdəki mövqeyinə təsir edir [7, 1570-1595].

Bir qisim tədqiqatlarda isə bullinq situasiyasına cəlb edilmiş uşaqların valideynlərinin şəxsi keyfiyyətləri, eləcə də onların böyümə təcrübəsi araşdırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, məktəb bullinqinə məruz qalmış uşaqların 55%-nin valideynləri də vaxtilə məktəbdə bullinq qurbanı olmuş və digər problemlər yaşamışlar. Müəlliflərdən Allisonun fikrincə, bullinqə məruz qalmış valideynlər övladlarını müdafiə edə bilmir. Çünki onlarda bu zaman köməksizlik hissi aktuallaşır. Onlar övladlarına bullinq situasiyasında necə davranacağına

dair işə yarayan, faydalı bir məsləhət verə bilmir, onlarda belə situasiya ilə qarşılaşan zaman effektiv davranış modelini formalaşdırmağa kömək edə bilmirlər [4, 149-153].

Bu valideynlər məktəbə kömək üçün də müraciət etmirlər. Çünki məktəb bu valideynlərdə xoşagəlməz xatirələrlə bağlı assosiasiya yaradır.

Ümumiyyətlə, D.Olweus məktəbli bullinqində aqressor rolunda çıxış edən uşaqların bu cür zorakılığa meyl göstərməsini 4 əsas amillə əlaqələndirmişdir [13, 85]:

1. Erkən uşaqlıq dövründə uşağın ilk tərbiyəçisinin ona olan rəftarı sonradan uşağın zorakılığa meyilliliyinə səbəbiyyət verə bilər. Belə ki, bu bizdə uşağın valideynləri ilə olan ilkin münasibətlərdə özünü göstərir.

2. Eyni zamanda, uşağın ilk tərbiyəçisinin ona qarşı olan yüksək tolerant mövqeyi. Bunu belə izah etmək olar ki, bəzən valideynlər uşaqlarına qarşı çox mehriban olur, onun digər uşaqlara mənfi davranışına göz yumur, onların hər səhvini bağışlayır və mənfi hərəkətlərinə görə cəzalandırmırlar. Bu isə gələcəkdə zorakı hərəkətlərin artmasına gətirib çıxarır.

3. Valideynlərin uşaqlarını həddən çox sərt rejimdə tərbiyə etmələri. Bura biz fiziki cəzalandırmanı misal göstərə bilərik.

4. Ən önəmli dördüncü faktor isə, uşağın öz temperamentinin xüsusiyyətləridir. Məsələn, uşaq əgər tez əsəbiləşən və aktiv xüsusiyyətlərə malikdirsə, bu sakit və normal xüsusiyyətlərə malik olan uşağa nisbətən onun zorakılıq tətbiq edəcəyi riskini artırır.

K.Rigbi öz tədqiqatlarında göstərmişdir ki, hər iki cinsdən olan bullerlər ataları ilə münasibətlərdə ciddi problemlər yaşayır. Eyni zamanda, ispan tədqiqatçıları tərəfindən keçirilmiş tədqiqatlarda belə bir fakt öz əksini tapmışdır ki, bullerlər qurbanlarla müqayisədə emosional planda daha uğurlu ailələrdə böyüyən uşaqlardır. Baxmayaraq ki, bu ailələrdə onların tələbatlarına etinasız yanaşılır, ümumilikdə uşaqlar ailədəki iqlimi pozitiv qiymətləndirir [15, 305].

Müəlliflərdən S.V.Volkova və E.A.Kalinkina qeyd edirlər ki, bullinq qurbanları ailədə hər iki valideyn tərəfindən davamlı tənqiddə və formal xarakter daşıyan nəzarətə məruz qalırlar. Uşaqların özləri isə bullinq situasiyasında passiv mövqə tutaraq hesab edirlər ki, onların istənilən cəhdləri vəziyyəti daha da pisləşdirəcək [1, 138-161].

Əksər hallarda uşaqlar ilk dəfə olaraq bullinqlə məhz ailədə üzləşirlər. Təəssüf ki, böyüklər çox vaxt bu tərbiyəvi təsir üsullarından düşünmədən istifadə edirlər. "İtaətkar uşaq" böyütmək üçün sadəcə onu ələ salmaq, onu bir şəxsiyyət kimi dəyərsizləşdirmək, onda günah və utanc, uğursuzluq, özünə inamsızlıq hissləri oyatmaq, güclü fiqurla müqayisədə onun heç kim olduğunu göstərmək kifayətdir.

Burda təhlükəli məqam ondan ibarətdir ki, uşaq tədricən belə bir münasibətə alışır. İlk vaxtlar o narahatlıq, gücsüzlük, bu cür münasibəti durdurmaq iqtidarında olmadığını hiss edir. Daha sonra onda bu cür münasibəti daxilən necə yaşaya biləcəyi ilə bağlı müdafiə mexanizmləri formalaşır: sıxışdırma

“heç nə xatırlamıram”, inkar: “ heç belə bir şeyi yaşamamışam axı, ona görə də incimirəm”. Uşaqlarda bullinq situasiyasına qarşı durmaq, özünü müdafiə etmək üçün adekvat davranış reaksiyaları formalaşmır.

Şəxsi mövqelər, davranış formaları, dəyərlər, əxlaqi prinsiplər və tabular özünə məhz ailədaxili münasibətlərin nəticəsidir. Ailə aqressorları, qurbanları və ya idarə olunan kütləni formalaşdırır. Və ailədə belə şərtlər daxilində böyüyən uşaqlar bullinq üçün səciyyəvi olan bu üç davranış rolundan birini seçəcəklər.

Bütün qurbanlar, aqressorlar cəmiyyətin təsirinin nəticəsidir. Və belə və-cib məqamların əsası kifayət qədər erkən yaşda (6 yaşa qədər) qoyulduğundan - bizi həyatda qalib, yaxud qurban elan edən məhz böyüdüyümüz ailədir.

Validenlərin davranış nümunəsi bu halda çox əhəmiyyətli rol oynayır. Ananın atanı, yaxud da atanın anını alçaltdığı situasiya, böyüklərin uşaqların hesabına özlərini təsdiq etmələri, ailədəki aqressiv davranış adı, normal hal kimi nəzərdən keçirilən situasiyalar deviant davranış mexanizmini hərəkətə gətirən amillər kimi çıxış edir.

Ailədaxili münasibətlərin mühüm parametrlərindən biri ailənin kommunikaşyon standartlarıdır. Bullinq qurbanı çox vaxt ətrafdakılar tərəfindən zorakılığın səbəbkarı kimi nəzərdən keçirildiyindən (sınıf yoldaşları arasında populyar olmaması və ya ünsiyyət bacarıqlarının çatışmaması üzündən) o əksər hallarda bununla bağlı yaşantıları ilə bölüşməməyə üstünlük verir. Bu uşaqların böyüdükləri ailələrdə ailə üzvləri arasında qapalılıq, aşağı emosionallıq, eləcə də ailə üzvləri arasında dəstəyin zəif olması səciyyəvidir. Baş vermiş bullinq situasiyası ilə bağlı ünsiyyət ana-ata-uşaq triadasında deyil, uşaqlar ayrıca hər valideyn arasında, diad çərçivəsində baş verir.

Bullinqi ortaya çıxarmaq və qarşısını almaq üçün zorakılıq nümayiş etdirən bullerlərin xarakter tiplərini bilmək zəruridir. Bullerlər fiziki olaraq böyük və balaca ola bilər. Oğlanlar qədər qızların da bullinq törətmə ehtimalları yüksəkdir.

Araşdırmalara görə, bullerlər adətən şəxsiyyət pozuntusu olduğunu, məktəb qaydalarını tez-tez pozduqlarını, az qayğı gördüklərini, özünə hörmətin yüksək olduğunu, digər şagirdlərə qarşı empatiya duymadıqlarını, başqalarının uğurlarını qısqandıqlarını, məğlubiyyəti qəbul etmədiklərini, aqressiv olduqlarını və münasibətlərdə uğursuz olduqlarını göstərirlər [14, 315-341].

Eyni zamanda, ailə içində şiddətə məruz qalan, məktəbdə akademik nailiyyət göstərməyən, dəyərsiz olduğunu düşünən və özlərinə güvənməyən şagirdlər də zorakılığa əl ata bilər.

Bullinqin qurbanlarına gəldikdə isə, Elliot qurbanların daha çox sakit təbiətli, ağıllı, nazik və ailələri tərəfindən yaxşı yetişirilən uşaqlar olduğunu qeyd edir. Bu cür uşaqların çoxu, ümumiyyətlə, problemlərin olmadığı ailələrdən gəlirlər. Buna görə də, bullinq törədənlər onlara aqressiv davrandıqda, onlar çox vaxt nə edəcəklərini bilmirlər. Qarşı tərəfin isə güvənsiz, çəkingən, utancaq, narahat və içinə qapanıq olması onları ideal bir hədəf halına gətirir.

Uşaqların məktəbdə bullinqə məruz qalıb qalmadığını bilmək ilk növbədə

ailənin öhdəsinə düşür. Ailələrin uşaqları ilə davamlı olaraq münasibət qurmaları və uşaqların davranışındakı fərqlilikləri görmələri önəmlidir.

Valideyn uşağa psixoloji və emosional dəstək verməli, onun tərəfində olduğunu göstərməli, bullinqlə bağlı situasiyanı maksimum yoluna qoymağa çalışmalıdır. Valideynin uşağa onu dinlədiyini göstərməsi çox vacibdir. Valideyn ona göstərməlidir ki, artıq o öz problemi ilə tək deyil.

Valideyn ilk növbədə özü sakitləşməli və uşağı da sakitləşdirməlidir. Uşağda emosional komfort hissi yaratmalıdır. Çünki valideynin həyəcanı uşağın travmasını daha da dərinləşdirir, emosiyalar isə valideynlə etibarlı kontaktın yaradılmasına mane ola bilər.

Valideyn uşağı diqqətlə dinləməli, baş vermiş hadisənin səbəbini aydınlaşdırmalı və uşağın özünün bu barədə fikrini öyrənməlidir. Bu həm də bullinq qurbanı olmuş uşağın özünü qiymətləndirməsinin və şəxsin ləyaqət hissənin artırılması üçün də çox vacibdir.

Uşaq özü müstəqil olaraq öz əməllərini təhlil etməli və nəyin bullinqə səbəb olduğunu özü dərk etməyə çalışmalıdır. Bu həm də ona özünü müstəqil olaraq bu cür situasiyalarla bacara bilib bilməyəcəyini anlamağa yardım edə bilər.

Valideyn heç bir halda yaşanmış situasiyaya görə uşağı tənqid etməməli, danlamamalıdır. Ona izah etmək lazımdır ki, hər kəs bullinqin qurbanı ola bilər.

Valideyn uşağa başa salmalıdır ki, problem qurban olan şəxsə yox, aqressiv davranan bullerdədir.

Bullinq üçün hakimiyyət disbalansının səciyyəvi olmasını nəzərə alaraq uşağa izah etmək lazımdır ki, qurban nə qədər çox inciyirsə, aqressor özünü bir o qədər güclü hiss edir. Bullinq «hakimiyyət» oyunudur. Güclü olan qalib çıxır. Özünü qeyri-aqressiv müdafiə etmə, yumor, verbal cavab, növbəti hücumu dayandıra bilər. Belə halda aqressor artıq bu oyundan əldə etmək istədiyini ala bilməyəcək və hərəkətlərinə son qoyacaq. Bu halda valideyn öz övladı üçün ona çətinliyi aradan qaldırmaq bacarıqlarını aşılayan “məşqçi” rolunda çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Волкова С.В., Калинкина Е.А. Детско-родительские отношения как фактор школьного буллинга / С.В. Волкова, Е.А. Калинкина // Консультативная психология и психотерапия. - Москва: 2015, - т.23, №4, - с.138-161
2. Новикова М.А., Реан А.А. Семейные предпосылки вовлеченности ребенка в школьную травлю: влияние психологических и социальных характеристик семьи / М.А.Новикова, А.А. Реан // Психологическая наука и образование. – Москва: 2018, т.23, №4, - с. 112-120
3. Руланн Э. Как остановить школьную травлю: психология моббинга. / Э.Руланн. - Москва: Генезис, - 2012.- 264 с.
4. Allison S., Roeger L., Smith B., Isherwood L. Family histories of school bullying: implications for parent-child psychotherapy/ S.Allison, L.Roeger, B.Smith, L.Isherwood // Australasian Psychiatry. -2014. vol. 22, - pp. 149 - 153.
5. Baldry A.C., Farrington D. P. Bullies and delinquents: Personal characteristics and parental styles. / A.C/ Baldry, D.P.Farrington // Journal of Community & Applied Social Psychology. – 2000, 10(1), - pp. 17-31.

6. Bowes L., Arseneault L., Maugan B., Taylor A., Caspi A., Moffitt T. School, Neighborhood, and Family Factors Are Associated With Children's Bullying Involvement: A Nationally Representative Longitudinal Study / L.Bowes, L.Arseneault, B.Maugan, A.Taylor, A.Caspi, T.Moffitt // *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*. - 2009 May, 48(5), - pp. 545-553.
7. Christie-Mizell C.A., Keil J.M., Laske M.T., Stewart J. Bullying Behavior, Parents' Work Hours and Early Adolescents' Perceptions of Time Spent With Parents / C.A.Christie-Mizell, J.M.Keil, M.T.Laske, J Stewart // *Youth & Society*. – 2011, vol. 43, 4, - pp. 1570 - 1595.
8. Dishion T.J., Mc Mahon R.J. Parental monitoring and the prevention of child and adolescent problem behaviour: A conceptual and empirical formulation. / T.J.Dishion, R.J.Mc Mahon // *Clinical Child and Family Psychology Review*. -1998, 1, - pp. 61-75.
9. Espelage D., Bosworth K., Simon T. Examining the social context of bullying behaviors in early adolescence. / D.Espelage, K.Bosworth, T.Simon // *Journal of Counseling & Development*. – 2000, 78, - pp. 326-333.
10. Georgiou S., Fanti K.A. A transactional model of bullying and victimization — Research Gate. / S.Georgiou, K.A.Fanti // *Social Psychology of Education*. – 2010, 13 (3), - pp. 295 - 311.
11. Georgiou S.N., Stavrinides P. Parenting at home and bullying at school / S.N.Georgiou, P.Stavrinides // *Social Psychology of Education*.- 2013.16 (2), - pp. 165-179.
12. Lereya S., Samara M., Wolke D. Parenting behavior and the risk of becoming a victim and a bully/victim: a meta-analysis study. /S.Lereya, M.Samara, D.Wolke // *Child Abuse & Neglect*, Volume 37 (Number 12). – 2013, - pp. 1091-1108
13. Olweus D. Aggressors and their victims: bullying in schools. / D.Olweus // *Disruptive Behaviour in Schools/* - Chichester: Wiley. – 1984, - pp. 57-76.
14. Olweus D. Victimization by peers: Antecedents and long-term outcomes. / D.Olweus // *Social withdrawal, inhibition, and shyness in childhood*. - Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum. -1993, - pp. 315-341.
15. Rigby K. New perspectives in bullying. / K.Rigby - Philadelphia, PA: Jessica Kingsley. - 2002. - 320 p.
16. Rodkin P.C., Hodges E.V. E.Bullies and victims in the peer ecology: Four questions for psychologists and school professionals. / P.C.Rodkin, E.V.Hodges // *School Psychology Review*. -2003. 32. - pp. 384-400.
17. Schwartz D., Dodge K.A., Pettit G.S., Bates J.E. The early socialization of aggressive victims of bullying.. / D.Schwartz, K.A.Dodge, G.S.Pettit, J.E.Bates // *Child Development*. -1997, vol68. - pp. 665-675.
18. Wolke D. Family factors, bullying victimisation and wellbeing in adolescents / D.Wolke // *Longitudinal and Life Course Studies*. - 2012. Vol. 3., Issue 1.- pp. 101-119.
19. Zottis G.A., Salum G.A., Isolan L.R., Manfro G.G.,Heldt E. Associations between child disciplinary practices and bullying behavior in adolescents. /G.A.Zottis, G.A.Salum, L.R.Isolan, G.G.Manfro, E.Heldt // *Journal de Pediatria (RioJ)*.-2014, - p 1-7.

ДЕСТРУКТИВНЫЕ ВНУТРИСЕМЕЙНЫЕ ОТНОШЕНИЯ КАК ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ВОВЛЕЧЕННОСТЬ ДЕТЕЙ В ШКОЛЬНЫЙ БУЛЛИНГ

Э.И.ШАФИЕВА, С.А.АЛЛАХЯРОВА, А.Ф.САМАНДАРОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются основные направления исследований влияния характера семейных отношений на вовлеченность детей в школьный буллинг. Анализируются такие факторы, как структура семьи, стиль воспитания родителей, модель поведения родителей, стиль общения в семье, а также социально-экономическое положение семьи,

влияющие на риск издевательств у детей. Подчеркивается роль «родительского контроля» в предотвращении, а также в своевременном прекращении буллинга.

Ключевые слова: буллинг, агрессия, жертва, буллер, семья, стиль воспитания, родительский контроль, психологическая защита

DESTRUCTIVE INTRA-FAMILY RELATIONS AS ONE OF THE FACTORS AFFECTING THE INVOLVEMENT OF CHILDREN INTO SCHOOL BULLYING

E.Ī.SHAFIYEVA, S.A.ALLAHYAROVA, A.F.SAMANDAROVA

SUMMARY

The article considers the main areas of research on the impact of the nature of family relations on the involvement of children in school bullying. Factors such as the structure of the family, the style of parenting, the model of behavior of parents, the style of communication in the family, as well as the socio-economic situation of the family affecting the risk of bullying in children, are considered. The role of "parental control" in the prevention and timely termination of bullying is emphasized.

Keywords: bullying, aggression, victim, buller, family, parenting style, parental control, psychological protection

UOT 1(09)**MAHMUD KAŞQARININ İRSİ – TÜRKDİLLİ XALQLARIN
TARIXİ-FƏLSƏFİ VƏ MƏDƏNİ ABİDƏSİ KİMİ****R.N.ASLANOVA***Bakı Dövlət Universiteti**rabiyyat.aslan@mail.ru*

Türkdilli ölkələrin milli intibahını və mənəvi həyatının yeniləşməsi prosesini müasir dövrdə yeni məna və mahiyyət kəsb edən tarixi-fəlsəfi və mədəni təhlil olmadan obyektiv dəyərləndirmək qeyri-mümkündür.

Bu xüsusilə, xalqın ideya-mənəvi irsinin əsas sütununu təşkil edən, əsrlərdən süzülüb gələn fəlsəfi fikr tarixinə də aiddir. Türk xalqlarının qədim zamanlardan dövrümüzə qədər gələn tarixi-fəlsəfi fikrinə maraq təkcə konkret elmi-nəzəri şərtlərlə deyil, həm də global sivilizasiyanın və milli dövlətlərin inkişaf çağırışı ilə müəyyən olunur. Mahmud Kaşqarının zəngin tarixi-fəlsəfi irsinin çoxşahəli yaradıcılığının araşdırılması bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Mahmud Kaşğari, tarixi-fəlsəfi baxışları, mənəvi-etik irs, “Divan-Lügətət-Türk”, türk mədəni-fəlsəfi abidəsi

Giriş

Ümumdünya fəlsəfi-nəzəri irsinin tərkibində dərin zəngliyi, dəyər və potensialı hələlik sona qədər dərk edilməyən, nəinki sistemli və ardıcıl tədqiq ənənəsinə, hətta hələlik öyrənilməsinin ümumi konsepsiyasına malik olmadığı türk dünyasının fəlsəfi-tarixi irsinin obyektiv tədqiqi günün ən aktual problemlərindəndir. Hazırkı reallıqda türk dünyası özünün malik olduğu möhtəşəm fəlsəfi irsi zəmin götürərək, yeni ideya-nəzəri paradigmalara irəli sürməyə təşəbbüs göstərməli, türk xalqlarının bəşər sivilizasiyasının inkişafında, dünya ictimai-siyasi modelinin və ədəbi-bədii, fəlsəfi fikrinin formalaşmasında oynadığı rol elmi ictimaiyyətə təqdim olunmalıdır.

Mədəni-mənəvi sərvətin yaranmasında, qorunaraq gələcəyə ötürülməsində mühüm rol oynayan, varlığı və fəaliyyəti ilə təkcə mənsub olduğu xalqa, millətə deyil, bəşəriyyətə qürur hissi yaşadan mütəfəkkirlər içərisində türk alimlərinin, mütəfəkkirlərinin tarixdə yerinə və roluna yeni baxış sərgilənməlidir.

F.Nitsşenin söylədiyi kimi, dövrün çağırışlarına adekvat olaraq bütün dəyərlərə yenidən baxılmalıdır. Vaxtı ilə İ.Höte yazırdı ki, “Bizim dövrümüzdə

heç bir şübhə yoxdur ki, zaman-zaman ümumdünya tarixini yenidən yazmaq lazım gələcək. Bu zərurət ondan qaynaqlanır ki, yeni-yeni hadisələr meydana gəlir, yeni dövrün qabaqcıl insanların yeni düşüncələri yaranır və o tamamilə fərqli baxışla keçmişə dəyərləndirə bilir.”

Hər bir xalq onun varlığını müəyyən edən ictimai,siyasi, sosial-mədəni cəhətlərə malik mədəni-tarixi tip kimi tarix səhnəsinə daxil olur. Bir xalqın kimliyini dərk etmək, onun tarixi prosesdə yerini və rolunu dəyərləndirmək üçün, bu xalqın keçdiyi tarixi yolu izləmək, qarşılaşdığı maneələri dəf etmək qətiyyətinə obyektiv qiymət vermək, daxili mənəvi müqavimət qüvvəsinin mənbəyini anlamaq lazımdır.

Eyni zamanda xalqın dünyagörüşünü, dünyaduyumunu, özünütəşdiq imkanlarını, dini inanclar sisteminin xarakterini, mədəniyyətini, cəmiyyətdaxili münasibətlərin davamı olaraq yaratdıqları dövlətlərin, imperiyaların təbiətini, hüquqi-siyasi təsisatların məzmun və mahiyyətini nəzərə almaq çox önəmlidir. Yalnız bu şərtlər əsasında konkret xalq, etnos haqqında mülahizə irəli sürmək olar. Bu mürəkkəb məsələlərə işıq salan mənbələrin mövcudluğu, tarixi hadisələrin rekonstruksiyasına imkan verən mərxəzlərin, əlyazmalarının, təzkirə və risalələrin olması əldə olunan nəticələrin obyektivliyini təmin edir.

Məhz bu baxımdan zəngin mədəniyyətə, dini-fəlsəfi baxışlar sisteminə, milli kimliyi təmin edən mənəvi dəyərlərə, unikal dövlətçilik ənənələrinə sahib olan türk xalqlarının etno-psixoloji obrazının formalaşmasına zəmin yaradan tarixi qaynaqların tədqiqi Türk sivilizasiyasının özünəməxsusluğunu etiraf etməyə cəsarət etməyən, bu xalqların tarixinə kölgə salmağa çalışan avropasentrist müəlliflərin təkəbbürlü mövqelərinə cavab olacaq və tarixi ədaləti bərpasına xidmət edəcək.

Mahmud Kaşqarının türkdilli xalqların tarixi fəlsəfi irsinin dinamikasında yeri və rolu

Türk xalqlarının dilinin, tarixinin, adət-ənənələrinin, düşüncə və həyat tərzinin, yayıldığı coğrafiyada özünəməxsus nomad mədəniyyətinin əsas cəhətlərinin öyrənilməsi üçün əvəzsiz mənbələrdən biri Mahmud Kaşqarının “Divani-Lüğəti-it-Türk” əsəridir.

Keçmişin obrazının rekonstruksiyasında tarixi mənbələrin rolu əvəzsizdir. Yazılı mənbələr, sənamələr, etnoqrafik məlumatlar, folklor materialları, linqvistik abidələr – yalnız bu şərtlər əsasında tədqiqat obyektinə olan tarixi dövr, hadisələr, xalqlar, regionlar haqqında dolğun təsəvvürün yaranması mümkündür. Vaxtı ilə mənbə ifadəsini “sənəd” kimi qəbul edilməsini daha məqbul sayan fransız alimləri Ş.V.Lanqlau və Ş.Senobos yazırdı ki: “Sənəd yoxdursa, - tarix də yoxdur”.¹

Tarixi gerçəkliyin, keçmişin bərpası, təkrar təxəyyüldə çanlandırılması mürəkkəb prosesdir və tarixi idrakın vəzifəsi bu gerçəkliyin maksimum dərəcədə rekonstruksiyasına nail olmaqdır.Lakin tarixçilərin, tədqiqatçıların baş

¹ Ланглау Ш.В., Шенобос Ш. Введение в изучение истории. – Москва, 1899, - с. 27.

vermiş hadisələri, yaşanılan prosesləri görüb dəyərləndirmək imkanı olmadığından, onlar daha çox mənbələrlə çalışır, materiallara istinad edir. Hər bir tarixi mənbə özlüyündə bir tarixi hadisədir. Müəyyən məkan və zaman içərisində yaranan bu əsər təkcə öz dövrünə xas əlamətləri deyil, həm də əvvəlki dövrlərdən süzülüb gələn informasiyaları da əks etdirir. Bu baxımdan “Divani-Lügəti-it-Türk” əsərində Mahmud Kaşqarının hadisələri, türk boylarının tarixi taleyini, həm müasirlərinin, həm də yaxın keçmişdə yaşayan insanların fəaliyyəti, düşüncələri, hiss və həyəcanları baxımından dəyərləndirilməsi əsərin ən müsbət cəhətidir. Bu bir dialoqdur. Tədqiqatçının üzərində çalışdığı daxili məntiqini dərk və şərh etməyə cəhd göstərdiyi tarixi mənbə vasitəsi ilə keçmişdə yaşayan insanlarla dialoqdur. Fransız tarixçisi Mark Blok yazırdı: “Tarix zaman içərisində olan insanlar haqqında elmdir. Tədqiqatçı subyektlə-tədqiqat obyektini arasında olan qarşılıqlı münasibət insanların əsrlər içərisində baş tutan görüşüdür. Tarix dirilişdir. Canlı insanların fəaliyyət göstərdiyi, insanların necə yaşadıqlarını, nə düşündüklərini dərk etmədən dövrün mənzərəsini bərpa etmək mümkün deyil.”¹

Bu baxımdan Mahmud Kaşqarının “Divani-Lügəti-it-Türk” əsəri Mərkəzi Asiya sakinlərinin cəsur və döyüşkən ruhunu, fərqli zamanlarda yaşadığı tərəqqi və tənəzzülünün səbəblərini, mənəvi norma və etik prinsiplərini əks etdirən qiymətli əsərdir. Türk xalqlarının tarixi-fəlsəfi irsinin, linqvistik ənənələrinin, dilçiliyin müqayisəli-tarixi analizinin, areal linqvistik problemlərinin öyrənilməsində vacib qaynaq sayılan bu əsər “Türklər tarix yazmamışlar” iddiasında olanlara tutarlı cavabdır.

Türk dünyasının ən böyük mütəfəkkirlərindən biri, zəngin yaradıcılığı ilə bir çox illərə imza atmış alim, tarixçi, etnoqraf, dilçi, coğrafiyaçı Mahmud Kaşqarının adı uzun əsrlərdir saysız-hesabsız tədqiqatçıları öz cazibəsinə cəlb edir. İstər Şərqdə, istərsə də Qərbdə onun yaradıcılığına, tarixi irsinə, gerçəkləşdiyi missiyaya çoxsaylı tədqiqatlar, sanballı araşdırmalar həsr olunub. Bu maraq bu gün də azalmır. Türk sivilizasiyasının unikallığını öyrənməyə çalışan, alimlərin bu mənbəyə dönə-dönə müraciəti təsadüfi deyil.

Mahmud Kaşqarının adını dünya mədəniyyət tarixində əbədiləşdirən, tarixi yaddaşa əbədi yaşamaq haqqı qazandıran “Divani Lügəti-it-Türk” ensiklopediyasının dəyərli məziyyətləri haqqında fikir bildirən alimlər bu əsəri türk xalqlarının tarixini, mədəniyyətini əks etdirən qiymətli sərvət hesab edir. Fərqli elm sahələrinin nümayəndələri bu əsərdə aradıqları suallara cavab tapır, coğrafiyaçı, dilçi, tarixçi, etnoqraf Mərkəzi Asiyanın sakinlərinin orta əsrlərdə yaşam tərzini, dünyagörüşünün mifoloji komponentini, mədəni ənənələrini, tarixi təcrübəsini, təsərrüfat həyatını, etno-linqvistik situasiyanı öyrənə bilir, türk xalqlarının etno-psixoloji xüsusiyyətlərini coğrafi determinizm mövqeyindən qiymətləndirməyə müvəffəq olur.

Mahmud Kaşqarının ədəbi-tarixi irsinin görkəmli tədqiqatçısı Ramiz

¹ Вах: Блок М. Апология истории или Ремесло историка. – Москва, 1973, - с. 19.

Əsgər yazır: “Ortaq türk ədəbiyyatı qədim dövrdən Orxon-Yenisey abidələrinin, orta dövrlərdə isə dörd fundamental, möhtəşəm, klassik əsərin üzərində yüksəlir. Bunlar türk və dünya ədəbiyyatının ən nadir incilərindən biri sayılan “Dədə Qorqud dastanları”, bəşər tarixinin və mədəniyyətinin həcm etibarını ilə ən böyük əsəri olan “Manas” dastanı, böyük türk mütəfəkkiri, şairi və dövlət xadimi Yusif Xas Hacıb Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” poeması və ilk türk ensiklopediyaçı, dahi dilçi, filoloq, etnoqraf, mədəniyyətşünas Mahmud Kaşqarının “Divani Lüğəti-it-Türk” əsəridir.”¹

Bu yazılı abidələrin hər biri türk xalqlarının keçdiyi mədəni-tarixi təkamül prosesini öyrənmək, dini-mənəvi təşəkkül prosesini izləmək, fərqli mədəniyyətlərin qarşılaşması nəticəsində yaranan sinkretizmin mahiyyətini anlamaq baxımından dəyərli mənbələrdir. Əsrlərin sınağından çıxmış bu əsərlər türk kimliyinin təqdimatı, türk insanın tarixdə yeri və rolunu gələcəyə ötürmək haqqının qazanılmasına imkan verən mənbələrdir. Əsrlər keçməsinə baxmayaraq fəlsəfi, linqvistik, siyasi, tarixi-etnoqrafik məzmunu malik olan bu mənbələr öz aktuallığını qorumaqda davam edərək hər yeni mərhələdə türk super etnosun özünü təsdiqində yardımçı olur.

Mahmud Kaşqarının həyat və yaradıcılığı haqqında müəyyən məlumatlar mövcud olsa da bu böyük tarixi şəxsiyyətin obrazının, fəaliyyətinin obyektiv təqdimatı üçün kifayət deyil. Əslində alimin həyatı onun əsərlərində, yaradıcılığında öz əksini tapır. Nüfuzlu tədqiqatçıların, məşhur türkoloqların Mahmud Kaşqarının bioqraflarının verdiyi məlumatlara istinad edərək biz də bu böyük tarixi şəxsiyyətin fəaliyyətinin bəzi cəhətlərini araşdırmağa, onun obrazını yaratmağa cəhd edəcəyik.

Tarix təkcə xalqlar və dövlətlər tərəfindən yaradılmır, tarixin hərəkətverici qüvvələri sırasında öz zəkası, istedadı, əməli fəaliyyəti ilə nəinki öz dövrünün, hətta sonrakı tarixi mərhələlərin xarakterinə, siyasi-iqtisadi, sosial-mədəni sferalarda yaşanan proseslərin məzmunu və mahiyyətinə, inkişaf istiqamətinə təsir gücünə malik olan tarixi şəxsiyyətlərin xüsusi yeri var. Bu şəxslər öz unikalılıqları, həyat prinsipləri və məqsədləri, mənsub olduğu toplumun qarşılaşdığı maneələri dəf etmək bacarığı, kütlənin enerjisini özünə tabe edə bilmək istedadı ilə insanların təfəkkür tərzini dəyişmək qətiyyətinə malik olurlar. Onların həyat və fəaliyyəti, yaradıcılığı böyük bir tarixi dövrü anlamaq, müasirlərinin həyat və düşüncə tərzinə bələd olmaq, tarixi hadisələrin baş verməsinin səbəb və nəticə əlaqəsini dərk etmək üçün ən qiymətli məlumat mənbəyinə çevrilir.

Mahmud Kaşqarının 90 illik zəngin, ziddiyətli və mürəkkəb həyatını xronoloji çərçivəyə salmaq, orta əsr tarixşünaslığına xas standart baxış sərgiləmək qeyri-mümkündür. Ümumiyyətlə, Orta əsrlər Şərqi mütəfəkkirlərinin həyat və yaradıcılığını dövrün xüsusiyyətləri, məkanın, mühitin özəllikləri, zamanın

¹ Mahmud Kaşqari, “Divani-lüğəti-ət Türk”. 4 cildə, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər. - Bakı, 2006, - s. 8.

fərqlilikləri, yaşadıkları hadisələrin səbəb və nəticə əlaqələri, məqsəd və məramlarının xarakteri baxımdan dəyərləndirərək dolğun mənzərə yaratmaq olar.

Mahmud Kaşqarının şəcərisini tədqiq edən alimlərin qənaətinə görə o, 1028-1029-cu illərdə tarixə türk-müsəlman dövləti kimi daxil olan Qaraxanilər dövlətinin Kaşqar şəhərinin yaxınlığında yerləşən Opal qəsəbəsində doğulmuşdur. Mahmud Kaşqarını təvəllüdünə dair mübahisələr bu gün də davam etməkdədir. Mahmud Kaşqari irsinin məşhur tədqiqatçısı A.N.Kononov XX əsrin 70-ci illərində bu məsələ ətrafında yaranmış mübahisələr zamanı öz düşüncələrini belə bölüşürdü: “Böyük türkoloqun nə doğum, nə ölüm tarixi məlum deyil. Hətta əsərlərinin yazılma tarixi də qeyri-müəyyəndir. Bu bərdə bu və ya digər dərəcədə ağlabatan fərziyyələr mövcuddur.”¹

X-XI əsrlərdə hakimiyyəti təkcə Şərqi-Türküstanla məhdudlaşmayıb, bütün Orta Asiyanı əhatə edən Qaraxanilər dövlətinin paytaxtına çevrilən Kaşqar şəhəri İpək yolu üzərində yerləşdiyindən sosial-iqtisadi əlaqələrin, ticarət münasibətlərin, elmi fikrin, təhsilin sürətlə inkişaf etdiyi bir mədəniyyət mərkəzi idi. Xanədan ailəsinə mənsub bir əsilzadə kimi belə bir mühitdə böyüyən, təhsil alan Mahmud Kaşqarının gələcək həyat yolunun istiqamətlənməsi bu şərtlər əsasında baş vermişdi. Ərəb tarixçisi İbn-Əsirin verdiyi məlumata əsasən o, əslən Barsqanlı olan Kaşqar əmiri Məhəmməd Boğra xanın nəvəsi, Yusif Qədir xanın nəticəsi idi. Mahmud Kaşqari öz əsərində ailə şəcərəsindən bəhs edərək yazırdı: “Bizim atalarımız olan bəylərə “xəmir” deyirlər, çünki oğuzlar “Əmir” deyə bilmədikləri üçün əlif x-yə çevirib söyləyirlər. Atamız türk elləri Samanoğullarından olan bəydir, adına Xəmir Təkin deyilir”.²

İslam Ensiklopediyasında bu sülalənin tarixi və dövlətin adının mənşəyi ilə əlaqədar verilən məlumata əsasən “Öncələri Türküstan və Uyğur xanlarının adıyla bilinən bu xanədan mənsubları “Qara xan”, “Qara xaqan”, “Arslan Qara xaqan”, “Buğra xaqan” kimi ünvanlarda yüksəliş və uralıq anlamına gələn qara kəlməsini istifadə etdikləri üçün qurmuş olduqları dövlətə də bu adı vermişlər.”³

Ata-babalarının qılınc gücü ilə yaratdıqları güclü Türk dövlətinin adını Mahmud Kaşqari öz qələmi ilə əbədiləşdirməyə müvəffəq oldu.

Alimin anası dövrün görkəmli alimi Xoca Seyfəddin Büzürgüvarın qızı Bibi-Rəbiyyə xanım savadlı, geniş dünyagörüşünə malik kübar xanımlardan idi. Təəssüf ki, bu xanım haqqında mənbələrdə geniş məlumat əldə etmək qeyri-mümkündür. İlk təhsilini saray müəllimlərindən alan Mahmud Kaşqari daha sonra Satuk Buğraxanın inşa etdirdiyi Mədrəsəyi-Həmidyyə və Mədrəsəyi Sadiyə təhsilini davam etdirmişdir.

¹ Кононов А.Н. Махмуд Кашгари и его “Дивани лугати-ит-тюрк”/Советская тюркология, 1972, no 2, с. 3.

² Mahmud Kaşqari. Divani lüğəti-türk. Tərcümə edən və nəşri hazırlayan Ramiz Əsgər. – Bakı: - 2006, - s.173.

³ İslam ensiklopediyası Abdülkərim Özaydın. Karahanilər, cilt 6. – İstanbul: - 1968.

Onun dünyagörüşünün formalaşmasında dövrünün görkəmli alimlərindən Şeyx Cəmaləddin Bağdadinin, Şeyx İman əz Zahidinin, Hüseyn ibn Xələf əl-Kaşqarının böyük rolu olmuşdur. Kaşqar mədrəsələrində şərq dilləri ilə yanaşı riyaziyyat və astronomiya, məntiq, hüquq və ilahiyyat, ədəbiyyat və tarix, coğrafiya da tədris olunan fənlər sırasında idi. Orta əsrlər dövründə Şərq ölkələrində fəaliyyət göstərən məşhur mədrəsələrdə təhsilin ali məqsədi geniş dünyagörüşünə, universal biliyə malik şəxsiyyətlər yetişdirmək idi.

Yaşadığı məkan, mənsub olduğu etnos, türklərin yayıldığı geniş coğrafiyada qarşılaşdığı hadisələr, köçəri və yarımköçəri tayfaların daxili konsolidasiya xüsusiyyətləri, tayfa ittifaqlarının birləşməsini təmin edən amillər, müxtəlif türk boylarına xas olan adət-ənənə, davranış normaları, dil xüsusiyyətləri, fərqli dialektlər hələ gənc yaşlarından Mahmud Kaşqarının maraq dairəsinə daxil olan problemlərdən idi. Lakin qayğısız gənclik illəri çox çəkmir.

Mahmud Kaşqarının babası Barsqan əmiri Məhəmməd Buğraxan Yusif 15 ay hakimiyyətdə olduqdan sonra hakimiyyəti böyük oğlu Hüseynə vermək qərarına gəlir, lakin onun digər oğlu İbrahim ibn Məhəmməd bu qərarla razılaşmayıb, atası və qardaşına qarşı sui-qəsd planını həyata keçirərək onları zəhərləyib öldürtdürür.

1057-ci ildə 29 yaşında olarkən həyatında baş verən bu faciə Mahmud Kaşqarının qədrini tamamilə dəyişərək, onu vətəni tərk edib, qərbətə üz tutmağa vadar etdi. Az sonra atasının qatili İbrahim Məhəmmədin Yıqan Teginlə müharibədə həlak olduğunu eşitsə də, hakimiyyətə gələn yeni siyasi iqtidarın həyatına təhlükə yaradacağını hiss edərək geri qayıtmır və Kaşqardan uzaqlaşır.

O.Pritsakin araşdırmalarına əsasən Kaşqarlı Mahmud Karaxanlıların hökmdar sülaləsində gələn və bir saray çevrilişi olduqdan sonra Kaşqardan ayrılan və türk obalarını başdan-başa gəzərək gələcək çalışmaları üçün məlumatlar toplayan bilim adamıdır.¹

15 il ərzində o, türk boylarını ziyarət edir, şifahi xalq ədəbiyyatını yaxından öyrənir, folklor nümunələri toplayır, dastanlar dinləyir, müxtəlif dini etiqadlı insanlarla görüşür, ləhcələr arasında fərqləri araşdırır, Bulqar, Suvar, Peçeneq kimi uzaq tayfalar ilə yaxından tanış olur, zəngin material toplayır. Oğuz, Qıpçaq, Arqu, Çiqil, Uyğur dillərinin oxşar və fərqli cəhətlərini tədqiq edir. Ərəb, fars, türk mədəniyyətinə gözəl bələd olması, şərq dilləri mükəmməl bilməsi linqvistik şüurun formalaşmasında mühüm rol oynamışdı. Bəlkə məhz bu illər ərzində Mahmud Kaşqari mənsub olduğu etnosun tarixinə, dilinə, mədəniyyətinə, düşüncə tərzinə marağının və sahiblik hissini artması nəticəsində o, türk kimliyini, etnik identikliyi qorumaq ehtiyacını daha dərindən hiss edir. Əks təqdirdə türk insanın taleyinə, keçmişinə və gələcəyinə olan sədaqətin,

¹ Вах: İslam ensiklopedisi (Karahanlılar maddəsi) 6 c. - İstanbul, 1968, s. 260; Кормушин Н.В. Введение //Махмуд аль-Кашгари. Диван лугат-ит-тюрк (Свод тюркских слов). - Москва: Восточная литература, - 1, 2010.

inamın, ehtiramın ifadəsi olan “Divani Lüğəti-it-Türk” əsəri yarana bilməzdi.

Sosio-mədəni və sosial-psixoloji fenomeni olan etnik identiklik müəyyən bir etnik birliyə mənsubluq hissənin yaşanması, dərk olunmasıdır. Tarixən formalaşmış etno-mədəni norma və dəyərlərin daşıyıcısı olan insan bu qrupa xas unikal cəhətləri sahib olduğu dil vasitəsi ilə ifadə edir, etnosun kommunikativ məkanının qorunub saxlanılmasına, intellektual və mədəni dəyərlərin ötürülməsinə nail olur. Dil etnosun ruhudur, onun varlığını, gələcəyini təmin edən əsas faktordur. Məhz bu baxımdan Mahmud Kaşqarının əsəri olduqca dəyərlidir.

Uzun sürən səyahətlər zamanı Pamirə, daha sonra Xorasanın paytaxtı, Yaxın Şərqi mədəni mərkəzi sayılan Nişapur şəhərinə yerləşir. Nişapurun elmi-mədəni mühiti, onlarla elm mərkəzi olan mədrəsələri, görkəmli bilim adamları ilə tanışlıq, ünsiyyət, elmi məclislərdə iştirakı onun alim kimi püxtələşməsinə zəmin yaradırdı. Daha sonra Mahmud Kaşqarının həyat və fəaliyyətinin yeni bir mərhələsi – Bağdad dövrü başlandı. Maraqlı cəhət odur ki, uzun illər Bağdad mədrəsində müdərrişlik edən Mahmud Kaşqarının təxminən 10 il ərzində geniş fəaliyyəti haqqında məlumatlar mövcud deyil və yalnız 1072-1074 illər ərzində “Divani Lüğəti-it-Türk” əsərinin təqdimatı ilə onun adı ictimai-siyasi həyatda səslənməyə başladı. Ömrünün müdrik çağlarında vətən həsrəti Mahmud Kaşqarını vətənə dönməyə vadar etdi. Opal qəsəbəsində mədrəsə inşa etdirib uzun illər, ömrünün sonuna qədər müdərrişlik edən alimin 1125 və ya 1127 ildə vəfat etdiyi ehtimal olunur. Alim Opal qəsəbəsinin şimalı-qərbində, Həzrət Molla dağının ətəklərində dəfn edilib. Uzun əsrlərdir bu məzarı ziyarətə gətirən insanlar burada böyük biliminin, övliyanın, vətənin və xalqını sevən böyük Türkün uyuduğunu təsdiq edir. Nəsildən-nəsilə ötürülən bu məlumat tarixi yaddaşda öz yerini tutaraq mənəvi sərvətə çevrilib. Türk xalqlarının mədəni-tarixi irsinin yaranmasında böyük əmək sərf etmiş mütəfəkkirə vəfa borcunu yerinə yetirmək, onun tarixi-fəlsəfi irsini qorumaq, ədəbi mirasına sahib çıxaraq gələcəyə ötürmək isə hər gələn yeni nəslin mənəvi dəyərlər sistemində mühüm yer tutan tarixi irsə varislik prinsipinə çevrilməlidir.

Mahmud Kaşqarının yaradıcılığını əhatə edən tarixi fəlsəfi mühit və şərait

Mahmud Kaşqarının möhtəşəm irsini, böyük alimin məqsədlərinin gerçəkləşməsi yolunda fəaliyyətini yaşadığı tarixi dövrün, siyasi, etno-mədəni mühitin vacib şərtləri kontekstində araşdırmaq lazımdır. Alimin yaradıcılığını iki mərhələyə bölmək olar. Alimin gənclik illərinin və fəaliyyətinin birinci mərhələsini təşkil edən Kaşqar dövrü, ikinci isə müdrik bir alim kimi formalaşdığı elmi ictimaiyyətinin etirafını qazanmış olduğu Bağdad dövrü.

Mahmud Kaşqarının əsərinin təhlili Qaraxanilər dövlətinin ictimai-iqtisadi, sosial-mədəni tarixi haqqında təsəvvür formalaşmasına imkan verir.

XI əsrin əvvəllərində, Qaraxanilər dövlətinin iqtisadi-siyasi yüksəliş dövründə paytaxt Kaşqarda mövcud olan elmi-intellektual, mədəni mühit təkcə

Mahmud Kaşqarının deyil digər görkəmli alimlərində yetişməsinə zəmin yaratmışdır. Türk-İslam aləminin məşhur simalarından biri, türk zehniyyəti və dövlətçilik tarixi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən “Qutadqu-Bilik” kimi dəyərli əsərin müəllifi Yusif Balasaqunlu (1017-1077) da Qaraxanilər dövlətində yaşayıb yaratmışdır. Kaşqar, Səmərqənd, Buxara, Fərab kimi şəhərlər öz zəngin kitabxanaları, mədrəsələri, məscidləri, tərcüməçiləri ilə məşhur idi. Bəhs edilən dövrdə antik-yunan fəlsəfəsinin məşhur alimlər tərəfindən gerçəkləşdirilən tərcümələrini və təfsirlərini varrakilər- sürətçilər tərtib edərək, geniş yayılmasına zəmin yaradırdı. Al-Varrak – təkcə kitab ticarətçisi deyildi. Bu şəxslərin vəzifəsi dərin məzmunlu, dəyərli mətnlərin nəfis şəkildə kağızlara köçürərək, mükəmməl tərtibatını təmin etmək idi. Bu bir mexaniki əmək deyil, ilham və yaradıcılığın məhsulu idi. Təsədüfi deyil ki, bu gün də Orta əsr əlyazmalarını vərəqləyərkən ilkin gözəlliyini, zərafətini saxlayan bu əsərlər qarşısında heyranlıq yaşayırıq. Şəhər kitabxanaları belə əsərlərlə zəngin olurdu. “Buxarada Samanoğullarının saray kitabxanasında çalışan İbn-Sinanın bizə anlatdığına görə böyük məkanı əhatə edən kitabxanada bir-biri üzərinə qoyulmuş çox sayda rəfləri içinə alan bölümlərdən ibarət başlı-başına bir saray vardı. Bu bölümlərdən hər biri elmin bir sahəsinə ayrılmışdır: filoloji, hüquq, fəlsəfə, tarix, riyaziyyat, coğrafiya və s. Bir kataloq da vardı “Heç kimsənin heç bir zaman görmədiyi kitabları mən orada gördüm” deyir İbn-Sina.”¹

Paytaxt Kaşqarın sosial-mədəni səviyyəsindən xəbər verən xəstəxanalar, karvansaraylar, sənətkar emalatxanaları, kitab emalı və ticarət mərkəzləri, hamamlar, idman oyunlarının keçirildiyi meydanlar orta əsr şərq şəhərləri haqqında yaranmış yanlış təsəvvürləri inkar edir. Xüsusilə Qaraxanilər dövründən qalan maddi – mədəniyyət abidələri bu gün də mədəni irsin qorunmasını əks etdirən siyahılara daxildir. X əsrə aid Burqan minarəsi, Fəxrəddin Razinin Ürgəncdə tikilmiş məqbərəsi (XII), Buxarada məşhur Kəlyan mədrəsəsi (1127-1129), Namazgah məscidi (1119-1120), XI-XII əsrlərdə tikilmiş və bərpa olunmuş Hakim Termizi sərdaşəsi, XI əsrdə Səmərqənddə Qaraxanlı hökmdarı Tamqaç xan İbrahimin tikdirdiyi dini mərkəz və Kussam ibn Abbas mədrəsəsi, Səmərqənddə bu günə qədər öz möhtəşəmliyini və memarlıq baxımından təkrarsızlığını qoruyan Şahi-Zində kompleksi Orta Asiya türk memarlığının nadir nümunələridir. Orta əsr memarlığının ən gözəl nümunələri sayılan, əzəmət, qüdrət, gözəllik simvolu olan bu abidələr türk xalqının zəngin mədəni, mənəvi irsinin təzahürüdür.

Orta əsrlər dövründə təkcə Kaşqar deyil, Buxara, Səmərqənd, Fərab, Xorezm də mədəni-intellektual həyatın epitetinə çevrilmişdir. Bu şəhərlər öncədən də mədəni ənənələrə, şəhər idarəçiliyi qaydalarına, mədrəsə və ribatlara malik olmuşdur. Şərq intibahının əsasını qoymuş Musa əl Xarəzmi (783-850), Məhəmməd Təbrizi (824-892), Əhməd əl Fərqani (797-865), Əl Fərabi (870-950), Abu Reyhan Biruni (974-1048), İbn Sina (980-1037) məhz bu mədrəsə-

¹ Ali Mazaheri. Orta çağda müsəlmanların yaşayışları. – İstanbul, 1972, - s. 186.

lərin müdavimləri olmuşdur. Bu tarixi şəxsiyyətlər öz yaradıcılığı ilə elmi biliklərin inkişafına, təhsilin səviyyəsinin yüksəlməsinə, mədəniyyətin çiçəklənməsinə böyük töhfə verərək Şərqi İntibahının konturlarını müəyyən etmişdir. Bəhs edilən dövrdə Qaraxanilər dövlətində təhsil sisteminin yüksək inkişaf səviyyəsini təsdiq edən çoxsaylı məlumatlar mövcuddur.

“X əsrdə Orta Asiyada Qaraxanlılar (840-1212) və Misirdə Fatimilər-dən (909-1171) başlayıb, Qacarların son dövrünə qədər təsirini qoruyan məd-rəsə təhsili yeganə təhsil sistemi deyildi. Aparılan araşdırmalar Orta əsrlərdə Azərbaycan da daxil olmaqla İslam ölkələrində başlıca təhsil mərkəzlərinin aşağıdakı kimi olduğunu qeyd edirlər: məktəblər və kütəblər, siffə, məscidlər, camilər, saray və divan məktəbləri, kitabxanalar və kitab dükənləri, ülama ev-ləri, ədəbi məkanlar, vadiyə, hərəm məktəbləri (saray qadınları üçün), məd-rəsələr, ribatlar və dərgahlar.”¹

Orta əsrlərdə elm mərkəzlərinin və təhsil ocaqlarının kilsənin tam nəzarətində olduğu, azad düşüncənin hər vasitə ilə məhdudlaşdırıldığı Xristian Avropasının heç bir dövlətində belə mükəmməl tədris sistemi mövcud deyildi.

VIII-X əsrlərdə Mərkəzi Asiyada biri-birinin ardınca tarix səhnəsinə daxil olub, az sonra yaratdıqları siyasi ittifaqın dayanıqlığını, sabitliyini təmin edə bilməyərək, daxili çəkişmələr, hakimiyyət uğrunda mübarizələr, mühari-bələr nəticəsində zəifləyərək dağılmağa məhkum olan digər türk dövlətlərinin taleyini yaşayan Qaraxanilər dövlətinin genezisində, dövlətçilik ənənələrinə dair “Divani lüğəti-at-Türk” əsərində qiymətli məlumatlar mövcuddur.

“Türklər əslində iyirmi boydur. Onların hamısı Əleyhisalam Nuh pey-ğəmbərin oğlu Yafəsə, Yafəsin oğlu türkcə qədər uzanır...Türk boylarının hər birinin saysız-hesabsız oymaqları vardır ki, sayını yalnız Allah bilir”.²

Mahmud Kaşqari tərtib etdiyi dünya xəritəsində bu türk tayfalarının ya-yıldığı coğrafi məkanları qeyd etmiş, müsəlman ənənəsinin əksinə olaraq dün-yanın mərkəzi kimi Məkkəni deyil, vətəni Balasaqun və Barsqan seçilmişdir.

Mahmud Kaşqarının əsərində adı çəkilən türk boyları – IX əsrin son-larında Mərkəzi Asiyanın şimali-şərqi çöllərində yaşayan çiqil, yaqma, oğuz, uysun və digər tayfalar bir araya gəlib, yeni bir siyasi birlik yaradaraq Qara-xanilər dövlətini qurmağa müvəffəq oldular. X əsrdə Karluq xaqanlığının sü-qutu ilə ona məxsus olan Yeddi su, Çu, Talas vadisi, daha sonra Tyan Şan da-ğının ətəklərinə qədər olan ərazilər Qaraxanilər dövlətinin tərkibinə daxil oldu.

Qaraxanilər dövləti köçəri və yarımköçəri, oturaq həyat tərzini yaşayan , maldarlıqla, atıcılıqla məşğul olan türk tayfalarının etno-siyasi birliyi nəticəsində meydana gələn feodal-patriarxal dövlət idi. Bu dövlətin siyasi-hərbi quruluşu zəbt olunmuş torpaqlar üzərində hökmranlıq əsasında formalaşmışdı. Ərəb və

¹ Əkbər Nəcəf. Orta əsrlərdə Azərbaycanda təhsil anlayışı, strukturu, metodologiyası və tədris vəsaitləri (X-XV əsrlər). // Azərbaycan məktəbi. – Bakı: - 2018, № 2. - s. 109.

² Mahmud Kaşqari. “Divani-lüğəti-ət Türk”. 4 cildə, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər. – Bakı: Ozan, - 2006, - s. 77.

fars mənəblərində bu dövlətin adı “Əl-Xəqaniyyə”, “Əl-Xaniyə”, “Mülk-ül-Xəqaniyyə” kimi təqdim olunur. “Bu qrup tədqiqatçılar Qaraxanilər sülaləsini uyqurlara, digərləri karluklara, Türkiyə tarixçiləri isə Altay türklərinə aid edirdilər.”¹ Dövlətin ilk paytaxtı Balasaqun şəhəri seçilsə də, daha sonra paytaxt Kaşqara köçürüldü.

Qaraxanilər dövlətində hökmdara “Arslan xan”, “Buğraxan”, “Xaqan” titulları verilir. Bu titulların genezisi qədim türklərin totemik təsəvvürlərinə əsaslanırdı. “Arslan xan” titulu çıxılaraq, “Boğra xan” titulu isə yaqma tayfasından seçilmiş hökmdar daşıya bilərdi. Dövlətin tarixi xronoloji varlıq müddəti bir neçə əsr (940-1212) əhatə edir. 1212 ildə Xorezmşah Məhəmmədin hücumu ilə daxili ziddiyyətlər nəticəsində zəifləyən Qaraxanilər dövlətinin varlığına son qoyuldu.

Qaraxanilər dövləti türk xalqlarının tarixində bir sıra fərqli xüsusiyyətləri ilə fərqlənən idarəçilik sistemi idi. Feodal iyerarxiyası prinsipinə əsaslanan siyasi idarəçilik forması, hakimiyyətdə yeni qurumlar – divan, hərbi administrativ təsisatlar, fərqli qanunvericilik sisteminin yaranması bu dövləti bəhs edilən dövrdə digərlərindən ayıran cəhətlər idi. Feodal münasibətlərinin inkişafı ilə xaqanlıq institutunun səlahiyyət və funksiyaları da getdikcə dəyişir, yeni siyasi-hüquqi münasibətlər formalaşır. Xüsusilə Qaraxanlı hökmdarı Satuk Buğra xan Abu əl-Kərimin və onun oğlu Musanın 960-cı ildə İslam dinini rəsmi dövlət dini elan etməsi ilə dövlətin xarakterində, hakimiyyətin sakrallaşmasında, idarəçiliyin şəriət qanunları əsasında həyata keçirilməsində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi.

V.V.Bartold yazırdı ki: “Satuk Buğra xan ilk olaraq İslamı qəbul edən türk hökmdarı idi.” Tədqiqatlarında “Təzkiri Buğra xan” əsərinə əsaslanan V.V.Bartold bu əsərin Mərkəzi Asiyada yaşayan xalqların tarixini və mədəniyyətini öyrənmək, İslamın türklər arasında yayılması prosesini tədqiq etmək üçün əvəzsiz mənbə olduğunu qeyd edirdi.² O, “Təzkiri Buğra xan” əsərində olan məlumatları İbn Əsirin verdiyi məlumatlarla müqayisə edərək Şərqi Türküstanda 200 minlik türk ailəsinin İslam dinini qəbul etməsi prosesini təsvir edir və bu prosesin Qaraxanlı hökmdarı Yusif Qədirxan Qazinin dövründə başa çatdığını göstərirdi. Mahmud Kaşqarının bu şəxs haqqında “Divani Lügəti-it-Türk” əsərində yazır: “Bu insan qüdrətli və məqsədinə çata bilən qətiyyətli insan idi.”

Mahmud Kaşqari nəinki yaşadığı tarixi dövrün, əsrlər boyu türk xalqlarının topladığı tarixi-mədəni irsi, tarixi gerçəkliyin təsvirini verməklə yanaşı, dini dünyagörüşü etibarlı ilə Göy Tenqriyə inanan, türk xalqlarının İslamı qəbul etməsi ilə yaranan yeni mühitin özünəməxsusluğunu da qeyd edirdi. Türk xalqlarının islamla görüşü daha öncə ərəb istilaları zamanı baş vermişdi. “Türklər

¹ Əsməd Muxtarova. Türk xalqlarının tarixi. – Bakı: - 2013, - s.189.

² Бартольд В.В. Очерки истории Семиречья. Сочинения, - Москва: - 1963, т. 2, часть 1, - с. 43.

751-ci ildə İslamın Mavərnəhrdə və Mərkəzi Asiyada yayılmasına rəvac verən Talas savaşına qədər də dəfələrlə ərəblərlə vuruşmuş, İslam dinini qəbul etməmişlər.”¹

Xaqanın Allahın iradəsini yer üzərində gerçəkləşdirən qüvvə kimi qəbul edilməsi, hakimiyyətin yeni formalaşan strukturunun xarakterinə, hökmdarın hüquq və səlahiyyətlərinə dair göstərişlər nomadların tarixən mövcud olan hüquqi-siyasi təsəvvürlərinə uyğun deyildi. Köçəri-türk tayfalarının oturuşmuş ənənəsinə əsasən Xaqan öz idarəçilik funksiyalarını yerinə yetirərkən nəslitayfa aristokratiyasının iradəsini nəzərə almalı, adət ənənələri, törə qanunlarını gözardı etməməli idi. İslamın rəsmi status qazanması ilə İslam hüququ və dini ehkamiyyət sisteminin tələblərinə əsasən isə dini və dünyəvi hakimiyyəti öz əlinə cəmləşdirən hökmdar, mütləq hakim kimi Allahın iradəsini əks etdirən göstərişləri rəhbər tutmalı, dövlət və toplum İslam hüquq normaları ilə idarə edirdi. Beləliklə, mövcud ziddiyyətlərə daha bir faktor – hüquqi-siyasi ziddiyyətlər də əlavə olunurdu.

İslam dininin Mərkəzi Asiyada yayılması, yerli xalqların düşüncəsinə və həyat tərzində mühüm yer tutması, tənzimləyici funksiyanı yerinə yetirməsi heç də asan olmamışdır. Öz hakimiyyətini və mövqelərini qorumaq məqsədi ilə İslam dinini qəbul edən feodallardan fərqli olaraq xalq kütlələrinin öz dini etiqadlarından, inanc sistemindən imtina etməsi uzun əsrlər davam etmişdir. Türklərin ərəb istilasına qarşı mübarizəsi, islamın yayılmasına qarşı müqaviməti ərəb tarixçilərin, coğrafiyaçıların əsərlərində öz əksini tapıb. Əbu İshak əl İstəhri “Kitab məsalik al-mamalik” (Dövlət və yollar haqqında kitab) əsərində yazırdı ki, “Üzkənd şəhərində islamın yayıldığı ən ucqar şərq qəsəbəsində yaşayan türklər uzun illər boyu ərəb qanunlarına qarşı müqavimət göstərmişdi.”

Digər bir cəhəti də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bəhs edilən dövrdə Qaraxanilər dövlətində müxtəlif dillərdə danışan, fərqli dinlərə etiqad edən, dini məbədlərdə ayinlərini sərbəst gerçəkləşdirən insanlar yaşayırdı. IX-XI əsrlərdə Qaraxanilər dövlətində Tanrıçılığın, xristianlığın, buddizmin, iudaizmin, maniliyin, zərdüştlüyün ardıcılığının İslam dinin hakim mövqeyə sahib olduğu bir mühitdə, tolerantlıq şəraitində öz mövcudluğunu davam etdirməsi çox mətləblərdən xəbər verir. Bu mədəni müxtəlifliyə dözümlü yanaşma, dini etiqad fərqliliyinə hörmət türk insanın yüksək mənəvi dəyərlər sisteminin, əxlaq normalarının mahiyyətindən irəli gəlirdi.

Qaraxanilər dövründə İslamın daxilində yaranmış, daha sonra ortodoksal islam düşüncəsindən fərqli baxışlarına əsasən müstəqil-dini, fəlsəfi-mistik cərəyana çevrilmiş sufizm təriqəti geniş yayılmışdı. Sufizm daxili təmizləmə, mənəvi kamillik yolu ilə Allaha yaxınlaşma imkanını, həqiqətin intuitiv idrak vasitəsi ilə dərk olunmasını əsas prinsip sayan, Allahla ünsiyyətin yaranmasına nail olmaq üçün mənəvi kamillik mərhələlərini qət edilməsini vacib sayan bir dini-fəlsəfi təlimdir. Sufizmin Mərkəzi Asiyaya yayılması VIII-IX əsrlərə tə-

¹ Bax: Hikmet Tapun. Türklərin dini tarixçisi. – İstanbul, 1978, - s. 108.

sadüf edir. Tədqiqatçılar Orta əsrlərdə sufizm təlimin inkişafını üç mərhələyə bölmür. VIII-X, X-XII, XII və sonrakı əsrlər. Türk-müsəlman mistiklərinin fəaliyyətini tədqiq edən A.N. Pılev yazır ki, “Öz poetik əsərləri ilə məşhur olan mistikləri - Xoca Əhməd Yasəvi, Süleyman Bağırqani, Əbu-Bəkr Vasiti, İbrahim ibn Ədhəm məhz ikinci dövrdə yazıb, yaratmışlar.”¹

Mərkəzi Asiyada Sufilərin təliminin yerli xalq içərisində yayılmasının uğurunu təmin edən isə onların antik mistik idealist fəlsəfəni, xristian teologiyasına, yerli dini ənənələrə və xalqın etiqadları ilə yaxınlaşdırma bilməsi, Quran göstərişlərini və islamın mürəkkəb ehkamiyyət sistemini yerli xalqın əsrlərlə formalaşmış düşüncə tərzinə uyğun təqdim etməsi idi. Orta Asiyada üç sufi təriqəti - Xorezmdə Kübraviyyə, Fərqanədə Qədriyyə, bütün Şərqi Türkdə Yasəviyyə təriqətlərinin əsrlər boyu öz təsir gücünü itirməməsi məhz bu şərtlərlə izah oluna bilər.

Əsrlər boyu türklər yaşadıkları coğrafiyalarda çoxsaylı dini-etiqad sistemləri ilə rastlaşmış, buddizm, maniçilik, iudaizm, xristianlıq, zərdüştlük dinlərinin prinsipləri ilə tanış olmuşlar. Lakin türklərin İslam dinini qəbul etməsinin əsas səbəblərindən biri türklərin dini inancı ilə islam ehkamiyyətinin bənzərliyini təmin edən vahid olan yaradıcı qüvvəyə tək olan Allaha inam olmuşdu.

Daha sonralar islamın türklər arasında yayılmasında Hoca Əhməd Yasəvi, Tapdıq Əmrə, Yunus Əmrə, Cəlaləddin Rumi kimi böyük mütəfəkkirlərin rolu olmuşdur. Tədqiqatçıların fikrincə müxtəlif ənənələrə, tarixi talelərə, inkişaf səviyyələrinə malik olan xalqların İslam mədəniyyəti orbitinə daxil olaraq qarşılıqlı münasibəti nəticəsində yaranan yeni mədəni-intellektual mühit Türk-İslam mədəniyyəti kimi fenomeninin formalaşmasına zəmin yaratmışdı. Bütün bunlarla yanaşı islamın rəsmi din kimi qəbul edilməsi türk xalqlarının qədim inanclarının tarixi yaddaşından tamamilə silinməsi və yerini islam etiqadlarına verməsi demək deyildi.

Mərkəzi Asiyada islamın yayılması və digər dini etiqad formaları ilə qarşılaşması prosesini tədqiq edən E.B.Berezikov yazırdı: “İslam Buxara və Səmərqənd əhalisi arasında dərhal uğur qazana bilmədi. Atəşpərəstlərin qədim dini olan zərdüştlük uzun zaman islamın qarşısında maneə olaraq qalırdı. Elə dini ayinlər var idi ki, həm müsəlmanların müqəddəs kitabı Qurandan, həm də qədim Avestadan dualar oxunurdu.”²

Türk xalqlarının totemik inanclarını, şamanizmin mürəkkəb dini-mədəni sistemini, təsir gücünü də nəzərə almaq lazımdı. Beləliklə, İslam yayıldığı coğrafiyada zərdüştlük, buddizm, xristianlıq, tanrıçılıq, manilik, iudaizmlə qarşılaşmalı olur sinkretik düşüncə tərzinin formalaşması prosesi baş verirdi.

¹ Вах: Пылев А.И. Суфизм у среднеазиатских тюрков в Караханидский период (XI-XII): основные черты и крупнейшие представители. Вестник СП(Б)ГУ, сер. 13, 2012, Вып. 1.

² Бerezиков Е.Б.Святые Ислама. – Казань: - 1996, - с.3.

Mahmud Kaşqarının əsərində müxtəlif səhifələrə sənədlənmiş məlumatlarda türk xalqlarının islam önməli dini inanclara, kainat, dünya, yaradılış haqqında təsəvvürlərə, türk insanının ruhi-mənəvi aləminə, xalq müdrikliyi nümunələrinə, bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyətin ibtidai forması olan zəngin mifologiyaya xüsusi yer ayrılmasının etnik identikliyin təzahürü idi.

“Qədim türk dünyagörüşünün son mərhələsi islamın türklər arasında yayılması, əsas dini-mənəvi dünyagörüşü formasına çevrilməsi ilə başlayır. Tanrıçılıqdan islama keçid, ümumiyyətlə, ilkin orta əsrlər türk təfəkkürünün ən qlobal problemlərindən biridir.”¹

Bu fikrə müəyyən korrektivlər etmək olar. İslamın köçəri türk tayfaları içərisində yayılması onun yerli dini etiqadlara, ənənə və adətlərə güzəştə getməsindən asılı idi.

Qədim türk dünyagörüşü heç də asanlıqla transformasiya olmağa hazır deyildi. Mahmud Kaşqari yazırdı ki, “Türklər ulu Allaha sitayiş edəcək, lakin Tanrı məmnun qalmayacaq.” Türk alimi İsmail Hami Danişmənd yazırdı: “İslamın başına keçmiş olan Oğuz-türk millətinin İslamı qəbul etməklə dini dəyişdi, amma iman və etiqadını dəyişmədi.”²

Böyük çölün sakinləri oturaq həyat tərzini yaşayan türklərdən fərqli olaraq islamı yalnız məişət səviyyəsində qəbul edirdilər. Hətta XIX əsrə aid olan sənədlərdə türklərin islam ehkamiyyətinə indifferənt yanaşmasından, yalnız adət və ənənələrin, ritualların yerinə yetirilməsində islam göstərişlərinə riayət etməsindən bəhs olunur.

XIX əsrdə yaşamış etnoqraf N.Zeland yazırdı ki, “Qırğızlar özlərini sünnü-müsəlman hesab etsələr də, dini ehkamiyyət məsələlərinə laqeyd yanaşır və bu məsələ ilə, ümumiyyətlə, maraqlanmırlar. Dini ayinlər müsəlman qaydası ilə yerinə yetirilsə də, dəqiqsiyinə xüsusi diqqət yetirilmir, əhali içərisində mollaların sayı çox azdır və onlar mükəmməl savada malik deyillər.”³

“Divani lüğəti-it-türk” əsərində türk xalqlarının öz dini etiqadlarına, mifologiyalarına xüsusi həssas münasibət öz ifadəsini tapıb. Mahmud Kaşqari islam dininin göstərişlərinə uyğun tərbiyə, təhsil almış, ilahiyyat elminə yiyələnmiş, şəriət normalarına dəqiq riayət edən mömin bir müsəlman idi. Təsədüfi deyil ki, o, “Divani lüğəti-it-türk” əsərini Allaha və Məhəmməd peyğəmbərə münacat başlayaraq əsərin gələcək taleyinin uğurlu olması üçün dualar edir. Müsəlman Şərqiində elmi-fəlsəfi traktatlar, divanlar, tarixi səlnamələr “hər cür fəzilət və gözəl əməllər sahibi olan Allaha həmd olsun!” fikir ilə başlanırdı. Türk İslam mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələrindən hər biri bu ənənəyə sadıq qalmışdır. Mahmud Kaşqari əsərin giriş hissəsində məqsəd və məramını açıqlayaraq yazır: “Mənə əbədi şan-şöhrət, bitməz-tükənməz savab olsun deyə

¹ Nizami Cəfərov Türkologiyaya giriş. – Bakı: Elm və Təhsil, - 2016, - c. 77.

² İsmail Hami Danişmənd, Türklər niçin müslüma oldu. – İstanbul: - 1959, - s. 74-75

³ Зеланд Н. Киргизы, Этнологический очерк, «Записки Западно-Сибирского отдела. ИРГО-1885, кн.7, в. 2, - с. 31-32.

Tanrıya sığınaraq bu kitabı yazdım və ona “Divani lüğəti-it-türk” adını verdim.”¹

Mahmud Kaşqari əsərində əks etdirdiyi məlumatların dəqiqliyinə, səliqəliyinə böyük məsuliyyətlə yanaşır, təhrif və yanlışların acı aqibətini qeyd edirdi. “Türk Xaqanlarından biri özündən neçə il əvvəl baş verən bir savaşı öyrənmək istəmiş, o savaşın tarixində yanılmışdır. Belə olduqda bu iş üçün ulusu bir gələş (müşavirə) toplanmış və qurultayda biz bu tarixdə yanıldıqsa, bizdən sonra gələnlər də yanılacaqlar. Elə isə biz indi göyün on iki bürcü və on iki ay miqdarında hər ilə birer ad qoyaq, hesabımızı bu illərin keçməsi ilə anlayaq. Bu aramızda unudulmaz bir xatirə olaraq qalsın” dedi. İslam Xaqanın təklifini qəbul etdi.”²

Burada gələcək nəsillərə ötürülən məlumatların dəqiqliyinin tədqiqatçı, səlnaməçi üçün nə qədər önəmli olması önə çəkilir.

Mahmud Kaşqarının yaradıcılığının ikinci dövrü Bağdad mühitindəki fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Alimin ona dünya şöhrəti gətirmiş “Divani lüğəti-it-türk” əsəri də Bağdad dövrünə aiddir. Qaraxanlılar dövlətindəki mühitdən ayrılıb Xilafətin paytaxtı Bağdad mühitinə yerləşən alim yeni siyasi, sosial, mədəni proseslərin içərisində bulundu. Bu Səlcuqlar hakimiyyətinin qüdrətinin artması, Xilafətin zəifləməsi fonunda böyük bir oyanış, İntibahın yaşandığı dövr idi. Tədqiqatçılar bu gün də Şərqi, Müsəlman Renessansı kimi dəyərləndirilən tarixi mərhələnin mahiyyətinin, X-XIV əsrlərin özünəməxsusluğu, regionda baş verən hərbi-siyasi proseslər fonunda, müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılaşması nəticəsində yaranan mədəni-intellektual mühitin xarakterini, güclü passionarlığının səbəb və mənbələrini araşdırmağa çalışırlar. Müsəlman mədəniyyətinin, fəlsəfi fikrin, fəlsəfi poeziyanın ən görkəmli nümayəndələri məhz bu tarixi zaman içərisində yaşayıb yaratmışlar. Mahmud Kaşqari bu proseslərin içərisində olmuş, bu mühitin yaratdığı imkanlardan bəhrələnmiş və Şərqi İntibahının görkəmli nümayəndələrindən birinə çevrilmişdir.

Bəşəriyyətin tarixi inkişaf prosesində Şərqi və Qərbi İntibahı adı qazanmış, biri-birinin davamı kimi tarix səhnəsinə daxil olmuş mərhələlər mövcuddur.

İntibah ümumdünya inkişaf prosesini əks etdirən kateqoriyadır və o məkan deyil, mahiyyət etibarilə mürəkkəb tarixi hadisədir. Şərqi olaraq X-XIV əsrləri əhatə edən Şərqi İntibahı Mərkəzi Asiyanın geniş hüdudlarını və Hind-İran məkanını əhatə edərək, çoxsaylı xalqların yeni dünyagörüşünün, təfəkkür tərzinin, sosial-mədəni münasibətlər sisteminin ifadəsi kimi meydana çıxmışdır.

V.V.Bartold Şərqi İntibahı məvhumunu “İslam dünyasının İntibahı” kimi təqdim olunması ideyasını irəli sürürdü. Bu İntibah dövrünü özündən əv-

¹ Mahmud Kaşqari. Divani lüğəti-türk. Tərcümə edən və nəşri hazırlayan Ramiz Əsgər. – Bakı: - 2006, - s. 55.

² Yəni orada, - s. 354.

vəlki və özündən sonrakı mərhələlərdən fərqləndirən cəhətlər – azad düşüncənin hüdudlarının genişlənməsi, yaradılışın, kainatın, insan təbiətinin sirlərinə marağın artması, özünü dərk etmiş şəxsiyyətin sosio-mədəni institutlar sisteminin mehvar oxuna çevrilməsi, aləmin insan varlığı prizmasından dəyərləndirilməsi, humanizm ideyalarının ali mənəvi dəyər kimi qəbul edilməsi idi. Şərqlə Qərb arasında mədəni-tarixi paralellər aparən akademik N.İ.Konrad X-XIV əsrləri İslam mədəniyyətinin oyanışı, yüksəliş dövrü kimi dəyərləndirərək, onu Qərb İntibahının sələfi adlandırır.¹

Şərq İntibahının müqəddəm şərtlərini tədqiq edən M.Xayrullayev qeyd edirdi ki, Şərq İntibahı 2 mərhələyə bölünə bilər. Birinci mərhələ IX-XII əsrləri əhatə edir və bəşəriyyətin elm və mədəniyyət tarixinə böyük tövfiqlər vermiş Əl-Xarəzmi, Əhməd əl-Fərqani, Əbu-Abdulla Rudaki, Nizami Gəncəvi, Firdovsi, Yusif Balasaqunlu Mahmud Kaşqari məhz bu mərhələdə yazıb yaratmışdır. Bu mərhələdə yaranmış ənənələri Əli-Küşcu, Ülmüqbəy, Çami, Nəvai, Xəndəmir kimi dahilər davam etdirmişdir.²

Şərq İntibahının görkəmli nümayəndələrinin, İslam sivilizasiyasının elmi-mədəni potensialının cəm olduğu, elmi fikrin, ədəbi düşüncənin, fəlsəfi məktəblərin, dini-fəlsəfi cərəyanların, fəaliyyət göstərdiyi Bağdad mühitinin cazibəsi uzun əsrlər ən məşhur alimləri bura cəlb edə bildi. Təbii ki, Mahmud Kaşqari də istisna deyildi. “Bu böyük mədəniyyət xadimləri yalnız ona görə İntibah dövrünə aid edilmir ki, antik dövrün dəyərlərini bərqərar etməyə müvəffəq olmuşlar, həm də ona görə ki, onlar öz dövrlərinin idealını ifadə edir, Orta əsr dünyagörüşü ilə bir araya sığmayan insana və həyata münasibətdə yeni baxış təqdim edirlər. Yeni baxışı ifadə etmək üçün uzaq və yaxın keçmişə, öz xalqının və digər xalqların tarixinə müraciət edirdilər.”³

Mahmud Kaşqarının nəhəng və çoxşaxəli irsi – Türkdilli xalqların əbədi mənəvi-fəlsəfi abidəsidir

Mahmud Kaşqarının əsərlərində türklərin minilliklərə söykənən tarixi, türk sivilizasiyasının formalaşmasının müqəddəm şərtləri sayılan dövlətçilik ənənələri, hüquqi-siyasi baxışlar sistemi, şəhər mədəniyyəti, mədəni dəyərlər, xalqın qoruduğu adət və ənənələr incələnilir. Bu təkcə türk dilçiliyinə həsr olunmuş monumental əsər deyil, həm də türk insanının şərəfinə ucaldılmış abidədir. Müəllif mənsub olduğu etnosun etnoqrafik, antropoloji, linqvistik xüsusiyyətlərinin formalaşması prosesini izləyərək türk xalqının etnogenezisinə dair mükəmməl tədqiqat təqdim edir.

“”Biz” “ad” olaraq Türkün adını ulu Tanrı özü vermişdi” dedik. Çünki

¹ Вах: Конрад Н.И. Запад и Восток. – Москва: - 1966.

² Хайруллаев М.М.Фараби – крупнейший мыслитель Средневековья. – Ташкент: - 1973, - с. 100.

³ Mahmud Kaşqari. Divani lüğəti-türk. Tərcümə edən və nəşri hazırlayan Ramiz Əsgər. – Bakı: - 2006, - s. 358.

bizə əhli - mübarəkdən şeyx və imam Əl-Hüseyn ibn Xələf əl Kaşqari dedi ona da ibn Əl- Fərqi adlı bir zat, ibn Əbi d Dünya adı ilə tanınan əş-Şeyx Əbu-Bəkr-əl Müfid əl Cərqərainin “Əl müəllif fi axir -əz Zaman” (Axır zamana dair) adlı kitabında peyğəmbərə (s.ə.s.) istinadən bir hədis rəvayət etmişdir. Həmin hədis belədir: “Ulu Tanrı mənim bir ordum var, ona “türk” adı vermişəm, onu Şərqdə yerləşdirmişəm. Bir millətə acığım tutsa türkləri onun üzərinə müsəlləh edərəm” deyir. Bu türklərin bütün insanlar üzərində üstünlüyüdür. Çünki adı onlara Tanrı vermişdir, onları yer üzünün ən yüksək yerində, havası ən təmiz ölkələrdə yerləşdirmiş və onlara öz ordum demişdir.”¹

Görkəmli alim Andreas Kaploni yazırdı ki, “Mahmud Kaşqarının məqsədi dillərin təsviri ilə məhdudlaşmır, o öz əsərlərində bu dilinin öyrənilməsinin açarlarını təqdim edir. Mahmud Kaşqari öz doğma dilindən (xaqan, yaxud qaraxanilər-qədim uyğur-türk ədəbi dili) başqa digər dilləri də öyrənmək üçün oxucuya fonetik və morfoloji qaydaları təqdim edir, qaydalardan istisnalari göstərir bu və ya digər tayfaların istifadə etdikləri sözləri müqayisə edir. Mahmud Kaşqari yazırdı ki, “Bu qaydaları yaxşı mənimsəyən oxucu türkdilli tayfaların hər biri ilə ünsiyyət qura bilər.”²

İyirmi iki türkcənin müqayisəli təhlilini verən əsərin yazılması zərurətindən, bu fundamental tədqiqatın ərsəyə gəlməsi ehtiyacından bəhs edən müəllif yazır: "Mən türklərin, türkmənlərin, oğuzların, çigilərin, yacmaların, qırğızların şəhərlərini və məskənlərini uzun illər başdan-başa dolaşdım, sözlərini topladım, müxtəlif sözlərin xüsusiyyətlərini öyrəndim, yaddaşıma həkk etdim. Mən bu işləri dil bilmədiyim üçün deyil, əksinə, bu dilləri ən kiçik fərqlərini göstərmək üçün elədim. Yoxsa ki, mən dil sahəsində onların ən bəlaqətlisi, ən aydın danışan, ağılca ən incəsi, sayca ən nəcabətlisi, savaşa ən məşhur nizəçisiyəm...Mən onları ən yaxşı şəkildə sıraladım, ən gözəl biçimdə tərtib elədim. Mənə əbədi şan-şöhrət, bitməz-tükənməz savab olsun deyə Tanrıya sığınaraq bu kitabı yazdım və ona “Divani-lügəti-it-Türk” (“Türk dillərinin qamusu”) adını verdim.”³

Mahmud Kaşqarini bu əsəri yazana qədər türk xalqlarının dilinin tədqiqi və təhlilini əks etdirən əsər yox idi.

Düzdür, X əsrdə müsəlman alimi, ensiklopedisti, psixoterapiyaya dair əsərin müəllifi Abu-Zeyd əl-Bəlhinin (850-934) “Əşkəm əl-Bulad” (ölkələrin təsnifatı) adlı əsərində xəzərlər, bulqarlar və digər türk tayfaları haqqında məlumatlar öz əksini tapıb.Əsərləri elmin müxtəlif sahələrini əhatə edən alimin 60 əsəri məlumdur. Bu əsər “Süvar əl akalım” (iqlimlərin xəritəsi), “Təqvim əl-buldan” (şəhərlərin bölgüsü)adı ilə məşhurdur. Əl-Kindinin tələbəsi olan Əl-

¹ Mahmud Kaşqari. Divani lügəti-türk. Tərcümə edən və nəşri hazırlayan Ramiz Əsgər. – Bakı: - 2006, - s. 358.

² Andreas Kaploni. “Comparing al Kashgari's Map to His text on the visual Language, Purpose, and Transmission of Arabic-islamic Maps. – London: - 1997, - c. 145.

³ Mahmud Kaşqari. “Divani-lügəti-ət Türk”. 4 cildə, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər. – Bakı: - 2006, - s. 55.

Bəihinin bu əsəri 920-921-ci illərdə yazdığı ehtimal olunur. Digər bir alim ərəb coğrafiyaçısı və səyyahı İbrahim əl-İstəhrinin (908-954) “Əl məqalik və-l-məmalik” (Ölkələr və yollar haqqında kitab) adlı kitabında müəllif İslam xilafətini 20 iqlimə bölür, şəhərlər, iqlim, təbii sərvətlər haqqında məlumat verir. Əsərin dəyərli məziyyətlərindən biri müəllifi Arran və Azərbaycan haqqında, əhalinin etnik tərkibi, həyat tərz, dili, iqtisadi-sosial durumu, Bərdə, Marağa, Dərbənd şəhərlərinin təsvirini verməsidir. Əl-Məsudin, Əl-Balazurinin, ibn-Fədlanın da əsərlərində Ərəb xilafətinə daxil olan türk dövlətləri, türk xalqlarına dair məlumatlar var.¹

Akademik İ.Kraçkovski yazırdı ki, IX əsrə qədər müstəqil coğrafi araşdırmalar mövcud deyildi və yalnız bəzi filoloji ədəbiyyatlarda coğrafi məlumatlara rast gəlinirdi. XI əsrdən başlayaraq coğrafi atlaslar formalaşmağa başladı.²

Ərəb coğrafiyaçılarının topladığı məlumatlar əslində Ərəb xilafətinin yerlərdə idarəçilik sisteminin təkmilləşməsinə xidmət edən məlumatlar idi. Sistemli xarakter daşımayan bu məlumatlar türk xalqların tarixini, türk toplumlarının orta dilini, mədəniyyətini ədəbiləşdirmək məqsədi güdmürdü.

Məhz bu baxımdan Mahmud Kaşqarının “Məndən əvvəl heç kimin tərtib etmədiyi bir düzülüş və heç kimin düşünməmiş olduğu bir tərtibatla işi açığladım...”Mən türklərin hər boyuna məxsus köklərin və onlardan yaranan sözlərin xüsusiyyətlərini və harada işlənməsini izah edib göstərmək üçün əlahiddə bir yol tutdum”³ fikrini bəyan etməsi onun haqlı iddiasıdır.

Müəllif Türk xalqlarının dünyagörüşünü, dünyaduyumunu tədqiq edərək XI əsrin mədəni mənzərəsini təsvir etməklə yanaşı türk insanının etnopsixoloji portretinin yaranmasına müvəffəq olmuşdu.

Əsərin ən qiymətli məziyyətlərindən biri də Mahmud Kaşqarının bu əsərlə ərəb-fars dillərinin zənginliyi ilə müqayisədə türk dilinin bərabərhüquqlu, rəqabətə davamlı, zəngin dil olduğunu sübut etməyə çalışmışmasıdır. Ərəb dilinin rəsmi dil kimi yüksək statusa malik olduğu bir dövrdə Abbasilər xəlifəsinə təqdim olunan əsərin türk xalqlarının mədəni irsinə, türk dilinin zərafətinə, türk xalqlarının hərbi şücaətinə həsr olunması böyük elmi cəsarətin ifadəsi idi.

Bir cəhəti də nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, “Divani-lügəti-it-Türk” əsərinin yazıldığı dövrdə Abbasilər Xilafətində türk hərbiçilərinin təsir dairəsinin genişlənməsi, dövlət idarəçiliyi sistemində türk hərbi aristokratiya nümayəndələrinin rolunun artması dövrü idi.

Hələ VIII-X əsrlərdə Ərəb xəlifələrinin xilafətin idarə olunmasında türk

¹ Вах: Крачковский И.Арабская географическая литература; М.Н.Вəlixanlı, IX-XII əsr Qərbi coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. – Bakı: - 1974.

² Крачковский И. Арабская географическая литература. – Москва: - 1957, - с. 20.

³ Mahmud Kaşqari. “Divani-lügəti-ət Türk”. 4 cildə, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər. – Bakı: Ozan, - 2006, - s. 58.

hərbiçilərindən istifadə etməsi, onların cəsarət və sədaqətinin xüsusi dəyərləndirməsi çoxsaylı ərəb mənbələrində əksini tapır. Orta əsr ərəb bədii nəsrinin (ədəbə) banisi Abu Osman Əmr ibn Bəxr əl-Cahiz “Türklərin fəziləti” adlı əsərində yazırdı: “Türklər yaltaqlanmaq, münafıqunluq, ikiüzlülük, riyakarlıq, böhtanatma, dostlarına qarşı paxıllıq və fənalıq kimi xüsiyyətlərindən uzaqdır. Başqalarının malını hiylə ilə ələ keçirtməyi özlərinə halal saymazlar. Türklər ərəblərdən sonra vətən sevgisinə ən çox sahib olan millətdir. Çünki onların vücudlarının tərkibi də, təbiətlərində başqa millətlərin sahib olmadıqları dərəcədə məmləkətlərinə bağlılıq, vətənin torpağını və suyunu üstün tutmaq xüsiyyətləri var.”¹

Böyük Səlcuq dövlətinin yaranması və Abbasi xəlifələrinin özündən asılı salmasından sonra türklərin mövqeyi daha da gücləndi.

Müəllif yazırdı ki, “Kitabda türklərin dünyagörüşlərini və biliklərini göstərmək üçün onların şeirlərindən, qayğılı və sevincli günlərində yüksək düşüncələr ifadə edən sözlərindən misallar verdim. Bunlar nəsilərdən-nəsilərə gələrək keçmişdir. Bütün bunlarla yanaşı bu kitab saflıqda son həddə, gözəllikdə son mərtəbəyə çatdı. Könül verdiyim bu işdə ulu Tanrıdan yardım dilədim.”²

Əsərin nə zaman yazılması haqqında çoxsaylı ehtimallar mövcuddur. Qəbul edilmiş versiyaya əsasən əsər 1072-1074 illər ərzində yazılmış, dörd dəfə üzü köçürüldükdən sonra tam tərtib olunmuşdu və təqdimata hazırlanmışdır. Ənənəyə əsasən ən dəyərli əsərlər xəlifələrə həsr olunurdu. Müəllif özü təsdiq edir ki, “Divani-lügəti-it-Türk” Abbasi xəlifəsi əl Qaim Biəmrullaha ərməğan edilməli idi. Lakin xəlifənin gözlənilməz ölümü və müqtədiyəninin hakimiyyətə gəlməsi ilə əsər yeni xəlifəyə təqdim olundu. Tədqiqatçıları maraqlandıran digər bir məsələ Səlcuq hökmdarının böyük qələbələrində şahid olan müəllifin əsərinin Səlcuq hökmdarlarına deyil, zəifləməsi, tənəzzülə gedən xilafətin hökmdarına ithaf olunmasıdır. Bu sual artıq alternativ tarix sferasına aid məsələdir.

Bu gün dünyanın bir çox xalqlarının dilinə tərcümə olunmuş bu əsərin azərbaycan dilinə ilk tərcüməsi XX əsrin 30 illərinə təsadüf edir. Türk-Azərbaycan dilçiliyinin bir elm sahəsi kimi formalaşmasında böyük əməyi olmuş, görkəmli türkoloq Xalid Səid Xocayev (1893-1937) dünya türkologiya tarixində ilk dəfə Mahmud Kaşqarının “Divani-lügəti-it-Türk” əsərini azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Türk dillərinin qrammatikasına, sintaksisinə dair çoxsaylı əsərlərin müəllifi olan Xalid Səid Xocayev yaradıcılığında Türk xalqlarının tarixinin, mədəni irsinin tədqiqinə, türk dilinin xüsusiyyətlərinə, ümumtürk milli dəyərlərinin qorunmasına ciddi tədqiqatlar həsr olunub. O, “Çağatay ədəbiyyatına dair mühazirələr”, “Orxon yazılarının tədqiqinin şərh”, “Azər-

¹ Əl-Cahiz. Türklərin fəziləti.

² Mahmud Kaşqari. “Divani-lügəti-ət Türk”. 4 cildə, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər. – Bakı: Ozan, - 2006, - s. 58.

baycan dilinin müfəssəl stilistikası”, “İran (fars) dilinin qrammatikası”, 1926-cı ildə türk dilində Bakıda nəşr olunmuş “Osmanlı, özbək və qazax dillərinin müqayisəli qrammatikası” və s. əsərlərin müəllifidir. Bütün bunlarla yanaşı onun elmi yaradıcılığında “Divani-lügəti-it-Türk” əsərinin tərcüməsi xüsusi yer tutur.

Onun Mahmud Kaşqari irsinə olan böyük ehtiram bu möhtəşəm əsərin tədqiqi və təbliğini vətəndaş alim borcu bilərək geniş auditoriyaya çatdırmaq istəyi alimin həyatında acı nəticələrə yol açdı.

XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq X.S.Xocayev haqqında məlumatlar, onun yaradıcılığını əks etdirən sənədlər sanki xüsusi canfəşanlıqla məhv edilməyə çalışılıb. Arxiv sənədləri məhv edilib, əsərlərinin böyük əksəriyyəti itirilib, adının türkologiya elmi sahəsində olan alimlərin sırasında olmaması üçün cəhdlər baş tutub. Lakin məlum aforizmə görə “Əlyazmalar yanmır”. Ölkəmizdə müstəqillik əldə edildikdən sonra elmi həqiqəti aşkara çıxarmağa cəhd edən araşdırmaçılar zərrə-zərrə olsa da, tarixi gerçəkliyi bərpa etməyə müvəffəq olaraq, X.S.Xocayevin həyat və elmi fəaliyyətini obyektiv şəkildə ictimaiyyətə çatdırmağa nail olur.¹

X.S.Xocayev 1893-cü ildə Daşkəndin 25 km yerləşən Kaş-Kurqan qəsəbəsində dünyaya gəlmişdir. İlk təhsilini Daşkənddə mədrəsədə almış, Şərq dillərinə mükəmməl yiyələnmiş, 18 yaşına çatanda isə Türkiyəyə gedərək İstanbul Universitetinə daxil olmuşdur. Çox guman ki, XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə yaranmış siyasi hərəkətlər, gənc türk təşkilatları haqqında olan məlumatlar X.S.Xocayevin sonralar ittiham olunmasında mühüm rol oynamışdır.

Onun Türkiyədə təhsil aldığı dövr 1911-1918 illəri əhatə edir. 1918-ci ildə təhsilini bitirdikdən sonra o, Özbəkistana deyil, Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi türk ordusunun tərkibində Azərbaycana gəlir. Türk ordusu Azərbaycanı tərk etdikdən sonra, Gəncədə qalır, müəllimlik edir və sonra Bakıya dönür.

Həbs olunarkən işgəncələr altında verdiyi ifadədə o, 1918-ci ildə İstanbul Universitetinin bir qrup tələbəsi ilə Azərbaycana pantürkist ideyaları yaymaq üçün gəldiyini etiraf edir.

1922-ci ildən başlayaraq Azərbaycanın bir sıra ali məktəblərində, Azərbaycan Dövlət Universitetində, Sənaye Universitetində, Pedaqoji Universitetində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olur, yeni, latın əlifbanının qəbul edilməsi ilə əlaqədar müraciətlər edir. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultay zamanı 3 dəfə çıxış edərək türkdilli xalqların latın qrafikasına keçməsinin Orta türk dilinin yaranmasındakı əhəmiyyətini əsaslandırmağa çalışırdı.

XX əsrin 30-cu illərin ortalarında SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialında Mahmud Kaşqarının “Divani-lügəti-it-Türk” əsərinin azər-

¹ Bünyadov Z. Qırmızı terror. – Bakı: - 2022; C.Qasımov. Siyasi repressiya: həyatda və ədəbiyyatda. – Bakı: - 2020; Turan A. Xalid Səid Xocayev, şəhid türksünas. – Bakı: - 2009; Ашнин Ф.Д., Алпатов Ф.Д., Насылов Д.М. Репрессированная тюркология. – Москва: - 2002.

baycan dilinə tərcümə etmək məqsədilə xüsusi komissiya yaradılır. Komissiya artıq özünü görkəmli türkşünas kimi təsdiq etmiş X.S.Xocayevin tərcümə etməsi təsadüfi deyildi.

Böyük türk təəsübkeşliyi, türk birliyinin yaranmasına səsləyən çıxışları az keçmir təhlükəsizlik orqanlarının diqqətini cəlb edir. Siyasi rejimin qəzəbinə tuş gəlməsinin ən böyük səbəbi isə X.S.Xocayevin “Divani-lüğəti-it-Türk” əsərini tərcümə etmək kimi missiyanı yerinə yetirməsi idi.

“Divani-lüğəti-it-Türk” əsəri kimi möhtəşəm abidənin yazıldığı dövrdən 860 il sonra Azərbaycan dilinə tərcümə etmək kimi böyük vəzifəni yerinə yetirmək, türkdilli xalqların əzəmətli keçmişini, zəngin mədəniyyətini dünyaya bəyan etmək istəyi X.S.Xocayevə həyatı bahasına başa gəldi.

X.S.Xocayevin istintaq işi ili tanış olan, ona göstərilən təzyiqlə və işgəncələrdən bəhs edən araşdırmaçı F.D.Aşnin yazır: “X.S.Xocayevin fəaliyyəti ilə bağlı tərtib olunmuş 12493 nömrəli qovluğun 18-ci səhifəsində belə bir qeyd var: “Mən öz əsərlərimdə və tərcümə etdiyim “Divani-lüğəti-it-Türk” əsərimdə pantürkizm ideyalarının təbliği ilə məşğul olmuşam.“ Digər bir repressiya qurbanı Q.S.Qubaydulini də “Divani-lüğəti-it-Türk” əsərində türk xalqlarının etnoqrafiyasına və linqvistikasına dair konsepsiya mövcud olduğu haqqında ifadə verməyə məcbur etmişdilər.”¹

1937-ci il iyul ayının 3-də X.S.Xocayev pantürkist-millətçi təşkilatın üzvü olmaqda ittiham edilərək həbs edildi və oktyabr ayının 12-də güllələndi. Alimin bir çox əsərləri, “Divani-lüğəti-it-Türk” əsərinin 1800 səhifəlik əlyazması, “Orxon kitabələrinin izahlı tədqiqi”, “Çağatay ədəbiyyatı haqqında qiymətli araşdırmalar” və s. HKVD tərəfindən müsadirə olundu. SSRİ Ali Məhkəməsinin 1957-ci il 16 may tarixli qərarı ilə “fəaliyyətində cəsusluq əlaməti olmadığına görə bəraət alan” alim Azərbaycanda siyasi repressiya qurbanı olan böyük alimlərinin, şairlərinin, siyasətçilərinin qismət payını bölüşdü.

Siyasi repressiyaların işgəncələrinə məruz qalmış, milli mədəniyyətimizin, elmimizin azad düşüncə sahibi olan mücahidlərimizin həyatı, yaradıcılığı, milli oyanışa xidmət edən tarixi, fəlsəfi, ədəbi irsi elmi-nəzəri fikrin aktual problemlərinə çevrilərək tarixi ədalətin bərpasına xidmət etməlidir.

İkinci dəfə əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə edib, elmi ictimaiyyətə təqdim etməklə böyük bir missiyanı yerinə yetirən professor Ramiz Əsgərin böyük zəhməti danılmazdır.

Əsərin azərbaycanca nəşrinə ön söz yazan Ramiz Əsgər Mahmud Kaşqarının irsinə müraciətinin səbəblərini belə əsaslandırır: “Divani-lüğəti-it-Türk”ün ən mühüm özəlliyi dünya dilçiliyi tarixində müqayisəli metodun əsasını qoyması, türk dillərinin müqayisəli qrammatikasının yaratması və zəngin türk dilini köklü ərəb dili ilə qarşılaşdırmaq sürətilə bu iki dilin müqayisəsini aparmasıdır. Dilin müqayisəsi sahəsində Mahmud Kaşqari öz böyük xələfi ,

¹ Ашнин Ф.Д., Алпатов Ф.Д., Насылов Д.М. Репрессированная тюркология. – Москва: - 2002, - с. 104.

“Mühakimət ül-Lügəteyn” əsərində türk dilinin fars dili ilə müqayisəsini verən dahi mütəfəkkir və şair Əlişir Nəvaini dörd əsr, F.Borr, Y.Qrimmi, B.Humbold, R.Pask kimi məşhur dilçiləri isə təqribən səkkiz əsr qabaqlamışdı. Bu əsər ərəblərə türk dilini öyrənmək, xilafətdə və bütün dünyada türklərin getdikcə artan siyasi, hərbi üstünlüklüyünü həm də mədəniyyət sahəsində taclandırmaq məqsədi ilə yazılmışdır.”¹

Zaman keçəcək, nəsillər dəyişəcək, “Divani-lügəti-it-Türk” əsəri Türk əzəmətinin simvolu kimi qətiyyətlə gələcəyə doğru addımlayacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Turan A. Xalid Səid Xocayev, şəhid türkşünas. - Bakı, 2009, - 446 s.
2. Mazaheri A. Orta çağda müslümanların yaşayışları. – İstanbul: Varlıq Yayın Evi, 1972, - 400 s.
3. Kaplony A. Comparing al Kashgari's Map to His text on the visual Language, Purpose, and Transmission of Arabic-islamic Maps. - London, 1997, - 145 p.
4. Vəlixanlı M.N. IX-XII əsr Qərb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. - Bakı, 1974, - 300 s.
5. Qasımov C. Siyasi repressiya: həyatda və ədəbiyyatda. – Bakı: Elm və Təhsil, 2020, - 508 s.
6. Nəcəf Ə. Orta əsrlərdə Azərbaycanda təhsil anlayışı, strukturu, metodologiyası və tədris vəsaitləri (X-XV əsrlər) // Azərbaycan məktəbi. – Bakı, 2018, no 2, - 109 s.
7. Muxtarova Ə. Türk xalqlarının tarixi. – Bakı: Adiloğlu, 2013, - 446 s.
8. Hikmet Tapun. Türklərin dini tarixçisi. – İstanbul, 1978, - 250 s.
9. İslam ansiklopedisi (Karahanlılar maddəsi) 6 c. - İstanbul, 1968, - 540 s.
10. Кормушин Н.В. Введение //Махмуд аль-Кашгари. Диван лугат-ит-тюрк (Свод тюркских слов). - Москва: Восточная литература, 2010, - 385 с.
11. İsmail Həmi Danışmənd. Türklər niçin müslüma oldu. - İstanbul, 1959, - 220 s.
12. Mahmud Qaşqari. “Divani-lügəti-ət Türk”. 4 cildə, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər. – Bakı: Ozan, 2006.
13. Cəfərov N. Türkologiyaya giriş. – Bakı: Elm və Təhsil, 2016, - 247 c.
14. Bünyadov Z. Qırmızı terror. – Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1993, - 331 s.
15. Ашнин Ф.Д., Алпатов Ф.Д., Насылов Д.М. Репрессированная тюркология. – Москва: - 2002, 450 с.
16. Бартольд В.В. Очерки истории Семиречья. Сочинения. – Москва, 1963, т. 2, часть 1, - 160 с.
17. Березиков Е.Б. Святые Ислама. – Казань: Татарское книжное издательство, 1996, - 160 с.
18. Блок М. Апология истории или Ремесло историка. – Москва: - 1973, - с. 19.
19. Зеланд Н. Киргизы, Этнологический очерк. // Записки Западно-Сибирского отдела. - ИРГО-1885, кн.7, в. 2, - 250 с.
20. Калбердиев А. Махмуд Кашгари и теологическая концепция бога в “диван лугат ат-тюрк”//<https://www.nur.kz/family/school/1602452-kto-takie-kazakhi-otkuda-oni-poyavilis/>
21. Кононов А.Н. Махмуд Кашгари и его “Дивани лугати-ит-тюрк” / Советская тюркология, 1972, N-2.
22. Конрад Н.И. Запад и Восток. – Москва: Наука, - 1972, - 496 с.
23. Крачковский И. Арабская географическая литература. – Москва-Ленинград: АН СССР, 1957, - 965 с.
24. Пылев А.И. Суфизм у среднеазиатских тюрко в Караханидский период (XI-XII): основные черты и крупнейшие представители. Вестник СП(Б)ГУюсер N-13, 2012.
25. Хайруллаев М.М.Фараби – крупнейший мыслитель Средневековья. – Ташкент: - 1973, - 279 с.

¹ Mahmud Qaşqari. Divani lügəti-türk. Tərcümə edən və nəşri hazırlayan Ramiz Əsgər. – Bakı: Ozan, - 2006, - s. 19.

26. Ланглау Ш.В., Шенобос Ш. Введение в изучение истории. - Москва, 1899.

НАСЛЕДИЕ МАХМУДА КАШГАРИ КАК ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЙ И КУЛЬТУРНЫЙ ПАМЯТНИК ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ

Р.Н.АСЛАНОВА

РЕЗЮМЕ

Национальное возрождение тюркоязычных стран и обновление его духовной жизни немислимы без глубокого изучения л освоения историко-философского и культурного наследия прошлого, которое в настоящее столетие приобретает новый смысл, иное значение.

Особенно это касается философской мысли, поскольку она составляет глубинные пласты духовного, идейного наследия народа. Как отмечали тюркские мыслители, без исторической преемственности не может продолжаться социальная и культурная жизнь общества.

Интерес к истории историко-философской мысли тюркских народов с древнейших времен до нашего времени определяется не только конкретными научно-теоретическими обстоятельствами, но и вызовами глобальной цивилизации и развития национальных государств.

Махмуд Кашгари, его многогранное творчество, историко-философское наследие и этические учения занимают в вышеуказанном аспекте несравненное место.

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, историко-философские взгляды, духовное и этическое наследие, "Диван лугат ат-турк", памятник тюркской культуры

THE LEGACY OF MAHMUD KASHGARI AS A HISTORICAL, PHILOSOPHICAL AND CULTURAL MONUMENT OF THE TURKIC-SPEAKING PEOPLES

R.N.ASLANOVA

SUMMARY

The national revival of the Turkic-speaking countries and the renewal of its spiritual life are unthinkable without a deep study and development of the historical, philosophical and cultural heritage of the past, which in the present century takes on a new meaning, a different meaning.

This is especially true of philosophical thought, since it constitutes the deep layers of the spiritual, ideological heritage of the people. As Turkic thinkers noted, the social and cultural life of society cannot continue without historical continuity.

Interest in the history of the historical and philosophical thought of the Turkic peoples from ancient times to our time is determined not only by specific scientific and theoretical circumstances, but also by the challenges of global civilization and the development of national states.

Mahmud Kashgari, his multifaceted creativity, historical and philosophical heritage and ethical teachings have an incomparable outstanding place in the above-mentioned aspect.

Keywords: Mahmud Kashgari, historical-philosophical views, spiritual and ethical heritage, "Divan-Lügät at-Türk", monument of Turkic culture.

UOT 1(091)(045)

**MÜSƏLMAN ƏQİDƏSİNİN FORMALAŞMASINDA
DİNİ-FƏLSƏFİ CƏRƏYANLARIN ROLU**

Ü.R.AGABƏYOVA
Bakı Dövlət Universiteti
ulviya.agabeyli@mail.ru

Müsəlman aləmində meydana gəlmiş müxtəlif cərəyanlar, fırqələr, dini-fəlsəfi təlimlər bir-birindən fərqli fikirlərlə, ziddiyyətli ideyalarla görüntüyə gəlsə də, İslam dini öz qüdrəti ilə orijinallığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Əsas cərəyanlardan biri olan mötəzililik haqqında əldə olunan məlumatlar deməyə əsas verir ki, islam elmə böyük önəm verir. Mötəzililik təliminin ardıcilları sonrakı islam filosoflarının dünyagörüşünün inkişafına təkan verən öndərlərdir. Məqalədə toxunulan məsələlər islamın ictimai-siyasi, fəlsəfi, mədəni, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini daha dərinədən anlamağa yardımçı olur.

Açar sözlər: İslam, din, fəlsəfə, cərəyan, iman, günah.

On dörd əsrdir ki, müxtəlif əqidə mənsublarının süzgəcindən süzülüb gələn İslam dini bu gün də dünya arenasında öz əzəmətliliyini qoruyub saxlayır. Bu dinin ecazkarlığı onun dəyişməyən qanunlarında, tələblərində özünü göstərməkdədir. İslamın əsas məna çalarlığını daha dərinədən bilmək üçün əqidə ardıcilllarının ideyalarına nəzər salmaqda lüzum duyuruq.

İslam dini bərqərar olub, rəsmi dövlət dininə çevrildikdən sonra, hakimiyyət uğrunda gedən münaqişələrin, ziddiyyətlərin nəticəsi olaraq, fikir ayrılığı ortaya çıxır ki, bu da müxtəlif əqidə cərəyanlarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. İslam meydana gəldiyi Ərəbistan yarımadasının hüdudlarını keçərək, coğrafi məkanını genişləndirdikcə, yeni dini-siyasi, dini-fəlsəfi problemlərlə üz-üzə qalır.

Ən ciddi məsələlərdən biri Məhəmməd Peyğəmbərin (s.a.s.) vəfatından sonra hakimiyyət problemi idi ki, onun həlli yollarında bir-birinə zidd fırqələr, cərəyanlar meydana gəlir. Xaricilər, şiələr, mötəzililər, mürciilər, sünnilər yeni müsəlman əqidəsinin yaranmasında mühüm rola malikdirlər. Həmin cərəyan nümayəndələri arasındakı ziddiyyətli görüşlərin əsasında dinlə bağlı fikirlər, dövlətə başçılıq edəcək şəxsin hansı nəslə mənsub olub-olmaması məsələsi, Allahın zəti və atributları haqqında ideyalar, küfr və savab işlər törətmiş adamın aqibəti barədə mülahizələr dururdu. Bu problemlər islamın ilk çağlarından intibah dövrünə kimi keçdiyi məşəqqətli, mürəkkəb yolu, həmçinin islam tari-

xini, mədəniyyətini, mənəvi-əxlaqi dəyərlərini öyrənmək üçün əsas vasitədir.

Məşhur İsvəcərə şərqşünası Adam Mezə görə, müsəlman aləminin intibah dövrü hicri təqvimini ilə III-IV əsrləri (qəməri təqvimini ilə IX-X əsrləri) əhatə edir [1, 3].

Bu dönmədə elm, mədəniyyət, incəsənət, bədii ədəbiyyat, fəlsəfə, eyni zamanda hüquq məktəbləri (şafiilik, hənəfilik, hənəbilik, malikilik) inkişaf edir [2, 24-29]. Bugünkü İraq ərazisində yerləşən Bəsrə və Kufə şəhərləri elm mərkəzi olmaqla, həmin şəhərlərdə qrammatika məktəbləri də təşəkkül tapır.

Rus ərəbşünası, sovet ərəbşünaslıq məktəbinin yaradıcılarından biri, akademik İ.Y.Kraçkovski yazır: “Adam Mezin kitabındakı hicri təqvimlə IV yüzillik haqqında ümumi mənzərə deməyə imkan verir ki, müəllif tam hüquqlu şəkildə həmin dövrü “İslam İntibahı” adlandırmışdır” [1, 9].

Müsəlman intibahına VIII əsrdə meydana gələn dini-fəlsəfi cərəyanların, Kəlam elminin və müsəlman ilahiyatçılarının müsbət təsiri olmuşdur.

Orta əsrlər xristian mədəniyyətindən fərqli olaraq, hələ islam dininin meydana gəldiyi ilk çağlardan müsəlman dünyasında şəriət elmləri ilə yanaşı, dünyəvi elmlər (əqli elmlər) də inkişaf etməyə başlayır [2, 24].

Həmin dövrdə bir çox islam üləmaları, mütəfəkkirləri dinlə yanaşı, fəlsəfəyə, məntiq elminə həssaslıqla yanaşmış və dini fəlsəfə ilə çulğalaşdırmağa çalışmışlar.

Fransız filosofu, şərqşünas-alim, Sorbonn Universitetinin professoru Ernest Renan “Ərəb mədəniyyəti” adlanan bir mədəniyyətin olmadığını iddia edərək göstərirdi ki, islam dini elmə, fəlsəfəyə təşviq vermir, çünki qəzavü-qə-dərə inam buna mane olur [3, 30].

XIX əsr Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri, panislamizmin əsasını qoyan Şeyx Cəmaləddin Əfqani E.Renana cavab olaraq deyir: “Elmə qarşı mühafizəkarlıq bütün dinlərdə olmuşdur. Katolik dinində bu, indi də mövcuddur. Lakin islam dininin yaranması ilə ərəb dünyası vəhşilikdən xilas oldu. İran və yunan fəlsəfəsini əldə etdikdən sonra ərəb elmləri misli görünməmiş şəkildə sürətlə inkişaf etdi” [3, 31].

Bu cavabı ilə Şeyx Cəmaləddin islam dininin elmə nə qədər üstünlük verdiyini sübuta yetirir.

İslam əqlə, təfəkkürə böyük önəm və dəyər vermiş, onu ön plana çəkmişdir [4, 12]. İslam dininin mənəvi əsasını Qurani-Kərim təşkil edir. Quran sözünün mənası “oxumaq” deməkdir. Qurani-Kərimdə din, fəlsəfə, hüquq məsələləri, tarix, coğrafiya, nücum, ictimai-siyasi, sosial-məişət, etik-estetik fikirlər elmi əsaslarla təsbitlənilir [5, IX-XI].

İslam dininin ilk çağlarında dövlətin idarəçiliyi Qurani-Kərim əsasında dini-hüquqi qaydada tənzimlənirdi. VII-VIII əsrlərdə fərqli əqidələr ortaya çıxır. Bu əqidələr hakimiyyət uğrunda gedən münaqişələrin nəticəsi olaraq meydana gəlir. Əqidə ixtilaflarının nəticəsi olaraq təriqətlər yaranmağa başlayır.

Müsəlmanlar arasında baş verən əqidə mübahisələri islam əqidəsinin yaranmasının əsasını qoyur. Onları düşündürən əsas problem Allahın insana

aid atributlara malik olub-olmaması məsələsi, Qurani-Kərimin Allahın nitqi olub-olmaması ideyası, iman, inam, insanın Allah qarşısında məsuliyyəti, tale-alın yazısı, axirət dünyası, qəzavü-qədər haqqında fikirlərdən ibarət idi. Bu problemlər yeni əqidələrin (sifatilik, cəbərilik, qədərilik) meydana çıxmasına təkan verdi [2, 32].

İslam sxolastikası, Kəlam elmi sifatilik, cəbərilik, qədərilik cərəyanlarının əsasında formalaşmışdır (sifatilik, cəbərilik, qədərilik cərəyanları haqqında əvvəlki məqalələrdə bəhs etdiyimiz üçün, dərin izaha ehtiyac duymuruq – Ü.A.) Kəlamın əsas formaları – mötəzililik və ona müxalif olan əşəriilik inkişaf edir.

Kəlam sözünün hərfi mənası “söz” deməkdir. Mütəkəllimlərin fikrincə, kəlam mücərrəd mənada “fikir, düşüncə” anlamına gəlir [6, 1].

İmam Fəxrəddin Razi “Kəlam” ifadəsini elmi cəhətdən mənalandırmış və “Kitabül Maalimin müxtəsər” kitabında Kəlam elmini “Allahu-Təalanın zatından, sifətlərindən, cismani və mənəvi cəhətlərindən bəhs edən istilah” adlandırmışdır [6, 2].

İslamda Kəlam elminin qaynağı “Allah” ideyasıdır. Kəlam elmi Həzrəti Məhəmmədin (s.a.s.) bizə öyrətdiyi Allah fikrindən nəşət etmişdir [6, 4].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, artıq VIII əsrin ortalarında beş əsas dini-fəlsəfi cərəyan meydana çıxır ki, həmin cərəyanlar müsəlman əqidəsinin təşəkkül etməsində mühüm rola malikdir. Bu cərəyanları təmsil edənlər xaricilər, şiələr, mötəzililər, mürciilər və sünnilər idi.

Dini-fəlsəfi cərəyanlardan biri olan xariciliyin ardıcılıarı özlərini islam dinində yaranmış fırqələrin ən dindar olanları hesab edirdilər. Onların əqidəsinə, dinin şərtlərindən hər hansı birinə riayət etməmək küfr sayılırdı. Bu cərəyanın bir çox nümayəndələri dində təcavüzkar mövqedə dayanaraq, bəzi hallarda “böyük günah” işləmiş insanların özləri ilə yanaşı, uşaqlarının da öldürülməsi savab iş kimi qəbul olunurdu.

Sonralar xaricilik fırqəsinin Əzrakilər, Nəcdələr, Şəffarilər, İbazilər kimi qolları meydana gəlmiş və onlar arasındakı fikir ayrılığı müəyyən mübahisələrə səbəb olmuşdur. Xaricilər fırqəsindən olan Əzrakilər deyirdilər ki, “kiçik günah” və ya “böyük günah” işlədən kəs müsəlman olsa da, olmasa da müşrik sayıldığı kimi, onun övladları və arvadı da müşrik sayılır. Xaricilərin Nəcdələr qolundan olanlar düşünürdülər ki, günah işləmiş adam yalnız ümmətin icması ilə kafir və ya müşrik elan edilə bilər. Onların cəzalandırılması adi müsəlmanın deyil, müctəhidlərin üzərinə düşür.

Şəffarilər də “böyük günah” haqqında fikirlər irəli sürmüş, göstərmişlər ki, günah işləmiş adamın müşrik və ya kafir kimi qəbul edilməsi məqbuldur. Lakin günahkarların ailələrinin, yəni övladlarının və qadınlarının günahkarlandırılaraq öldürülməsi lüzumsuzdur.

İbazilər qeyd edirdilər ki, cəhənnəm əzabına düşər olan günahkarlar kafir olsalar da, küfrləri küfrdür və onları müşrik saymaq doğru deyildir [6, 18].

Xariciləri əhli-sünnədən fərqləndirən əsas cəhət onların əqidələrinin

siyasi mahiyyət kəsb etməsidir. Onlar zalım xəlifəyə qarşı üsyankar mövqedə dayanır və dövlətin idarə olunmasında mütləq Peyğəmbər nəslindən və ya Qüreyş qəbiləsindən kiminsə seçilməsinin vacib olmadığı iddiasında dayanaraq ədalətli mövqə sərgiləyirdilər. İmamət və ya xəlifəlik şərtlərini, qayda-qanunlarını bilən hər kəs, hətta qul və ya qadın dövləti idarə etmək iqtidarındadır.

Xaricilərin çox dindar olmalarına rəğmən, onlar əhli-sünnədən ayrılmış siyasi yönümlü bir fırqə idi [6, 23].

Mötəzililər cəmiyyətin təfəkkürlü təbəqəsini təmsil edirdilər. Ona görə də Abbasi xilafəti dövründə xəlifə Əl-Məmun (813-833-cü illərdə hakimiyyətdə olub) mötəzili təlimini dövlət məzhəbi kimi qanuniləşdirməyə cəhd etmişdir. Mötəzili təlimində məntiqi əqidələr sistemli şəkildə inkişaf etmişdir [7, 62].

Əsas nümayəndələri hesab edilən Vasil ibn Əta, Əmr ibn Übeyd mötəzililik təliminin prinsiplərini işləyib hazırlamışlar. Artıq IX əsrin əvvəllərində təlimin beş “əzası” (“əl-üsul əl-xəmsə”) qəbul edilmişdir.

1) Monizm tərəfdarları olan mötəzililər “Ət-Tauhid” üsulunu qəbul edərək göstərirdilər ki, Allah təkdir. Onlar antropomorfizmi (Allahın insan şəkildə təsəvvür olunması) rədd edirdilər;

2) “Əl-Ədl” üsuluna görə Allah adildir və yaratdıqlarına zülm etməz;

3) İnsan iradə azadlığına malikdir və o, “Əl-Vəd” üsuluna görə etdiyi əməllərin müqabilində axirətdə veriləcək cəzasını və ya mükafatını alacaqdır;

4) “Əl-mənzilə beyne mənzilətəyn” üsulu – bu, insanın imanla küfr arasında orta vəziyyət tutmasıdır;

5) “Əl-Əmr bil-məruf van-nəhu ən əl-munkər” üsulu - təqdir olunanı əmr etmək və pislənildəndən çəkəndirməkdir [7, 63].

Mötəzili nümayəndələri Allahu-Təalanın insana bəxş etdiyi ən böyük nemət olan idrak qabiliyyəti kimi əqlə üstünlük verir və göstərirdilər, Allah əzəli və qədim olmaqla bərabər, həm də dünya işlərinə və insanların müqəddəratı ilə bağlı işlərə qarışmaz. Allah mövcudatı müəyyən bir nizam üzrə xəlq etmiş və insanlara əql deyilən bir rəhbər vermişdir. İnsanlar əql vasitəsilə yaxşını pisdən ayırd etdikləri üçün öz hərəkətlərində məsuldurlar [6, 29].

Mötəzililər rasionalist mövqedən çıxış etmiş, onların dini-fəlsəfi təlimi, Allah və onun sifətləri, “substansiya” və “aksidensiya”, “xeyir” və “şər” kateqoriyaları haqqında fikirləri fəlsəfi təfəkkür sahibləri arasında yayılmışdır. Ənənəvi ilahiyyatçılar isə mötəzililərin ideyalarını küfr hesab edərək, savadsız kütləni onlara qarşı qışqırdırdılar. Mötəzililərin sünnilər tərəfindən təqib olunduqlarına baxmayaraq, onların təlimi tədricən zeydilər, əşərilərin təliminə keçmişdir. Mötəzili təlimi sünni və şiə əqidələrinin təşəkkül tapmasında mühüm təsirə malikdir [7, 65].

Bu üzdən həmin təlim islamın ayrılmaz hissəsi olmuş və doqquz-onuncu yüzilliklərdə özünün çiçəklənmə dövrünü yaşamışdır. Mötəzililik təliminin əsas nümayəndələrindən biri olan Əbu İshaq İbrahim ibn Səyyar ibn Hani Nəzəm yunan fəlsəfəsi ilə mötəzili təlimini çulğalaşdırmağa səy göstərmişdir.

Nəticədə mötəzili ardıcılıları fəlsəfə ilə dini uzlaşdıraraq teoloji sistem yaratmağa nail olmuşlar.

Mötəzili əqidəsinə, fəlsəfə və din birlikdə İslamı yad ünsürlərdən qoruya bilər. Ona görə də bu təlim yunan fəlsəfəsinə nüfuz etmişdir. Sonralar həmin problem ilk ərəb filosofu Yaqub əl-Kindi, Şərqi peripatetizminin görkəmli nümayəndəsi, Şərqi “ikinci müəllimi” (“muallim əs-səni”) adını almış Əbu Nəsr Məhəmməd əl-Fərabi, İbn Sina tərəfindən öz həllini tapmışdır.

Fəlsəfəyə yaxınlaşaraq, mötəzililər teoloji məsələlərdən fəlsəfi məsələlərə keçid etmiş, cövhər (substansiya), ərəz (aksidensiya) və atom kimi problemlərlə məşğul olmağa başlamışlar. Belə ki, sonrakı islam filosoflarının dünyagörüşünün inkişafına təkan verən məhz mötəzililər olmuşlar [4, 48-49].

Mötəzililər kimi, islam dininin əsas qolları olan sünni və şiə tərəfdarları da dinin beş əsasını qəbul edirdilər. Mötəzili təliminin nümayəndələri yalnız dini, siyasi, fəlsəfi fikirləri ilə deyil, eyni zamanda ərəb dilinə və ərəb dilçiliyinə maraq göstərir, dilin incəliklərini öyrənməyə çalışırdılar. Onlar xütbələrdə, disputlarda ağıl və məntiqə əsaslanaraq, yüksək natiqlik məharəti ilə ideyalarını elmi insanların şüuruna təsir göstərməyi bacarırdılar [8, 95].

Ərəb alimi professor Mustafa Əbdürrəzzaq qeyd edirdi ki, mötəzililiyi bir cərəyan kimi açıq şəkildə yayan və həmin cərəyanın birincilərindən olan Vasil ibn Əta təlimin əsas ideyalarını və üsullarını imam Əbu Haşim Abdulla bin Məhəmməd əl-Hənəfiyyədən əxz etmişdir. Çünki Mustafa Əbdürrəzzaqın fikrincə, mötəzililiyin əsl baniləri İmam Əbu Haşim və Həsən bin Məhəmməd əl-Hənəfiyyəyə qardaşlarıdır [8, 95].

Belə ki, mötəzililik təliminin nümayəndələri ərəb dilçiliyinin və ərəb qrammatika məktəbinin yaranıb formalaşmasında böyük rol oynamışlar. Qeyd etdiyimiz kimi, xaricilik, şiəlik, sünnilik, mötəzililik, mürciilik cərəyanları birbirinə zidd mövqedən çıxış edərək fikir ayrılığına, ixtilafa, münaqişəyə səbəb olmuş və bu səbəbdən də ilahiyatçılar, din üləmaları islam dininin üsullarını (“üsul əd-din”) müəyyənləşdirməyə çalışmışlar.

Allahın zat və sifətləri, qəzavü-qədər, Quranın Allahın hökmü olub-olmaması barədə müxtəlif fikirlər və rəylər çəşqinliyə səbəb olurdu.

Məsələn, “iman” və “böyük günah” məsələlərində fikir ayrılığı ondan ibarət idi ki, xaricilər (“əl-xəvaricu”) radikal mövqedə duraraq bildirdilər ki, “iman” Allaha itaət etmək, “böyük günah” isə müsəlmanlıqdan çıxmış kafirdir.

Mürciilər (“əl-mürciə”) cərəyanı xaricilərə müxalif olaraq yaranmışdır. Bu cərəyanın meydana gəlməsində xaricilərin dünyagörüşü, Əməvilərlə Haşimilər arasında gedən münaqişə və ixtilaflar, eyni zamanda əməvi sülaləsinin iqtisadi-siyasi və sosial məsələləri təsir göstərmişdir.

Mürciilər iman və günah məsələsinə həssaslıqla yanaşırdılar. Onlar imanı insanın törədəcəyi günahlardan ayırırdılar. Və göstərirdilər ki, insanın yaxşı və ya pis əməllərinin onun imanı ilə əlaqəsi yoxdur. Günahın və ya savab əməlin imana heç bir təsiri ola bilməz. İman olsa da, olmasa da insan törədəcəyi əmələndə müstəqildir. Mürciilər, ona görə də fiqh elminə əhəmiyyət

vermirdilər [9, 202].

Xaricilərə zidd olaraq, mürciilər düşündülər ki, “iman” Allahın və Onun hökmü olan Quranın haqq olduğunu qəbul etməkdir. “Böyük günah”a gəldikdə isə, mürciilər onu əsas problem hesab etmir, imanını saxlamış insanın günah etməsinə baxmayaraq, onu müsəlman hesab edirdilər [7, 82].

Mötəzililər isə bu məsələdə orta mövqə tutaraq, “əl-mənzilə beyinə - 1 – mənzilətəyn” təlimini işləyib hazırladılar. Bu təlimə görə böyük günah işləmiş müsəlman möminliklə kafirlik arasında “orta vəziyyət” tutur.

Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s.) vəfatından sonra Əli ibn Əbu Talibin hakimiyyətə gəlməsi üçün çoxsaylı müsəlmanların mübarizəsi nəticəsində islamda yeni dini-siyasi qruplaşma meydana gəldi. Bu qruplaşma nəticəsində islam mənsublarının iki fərqli istiqamətlərə - sünnilik və şiəliyə ayrılması baş verdi.

Şiə ardıcıllarının əsas ideyası imamət haqqında əqidədən ibarətdir. Şiə əqidəsinə, imamət İlahidən gəlir və Allahın təqdiri ilə Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s.) varisləri olan Həzrəti Əlinin nəslinə mənsubdur [7, 88].

Dini-fəlsəfi cərəyanlardan rəşadət mövqədə dayanan mötəzililik təliminə dönüş etmək istərdik. İradə azadlığı prinsipi qədərlikdən fərqli olaraq, mötəzililik təlimində rəşadət şəkildə inkişaf etdirilmişdir. Mötəzili nümayəndələrindən Məbəd əl-Cühani, Geylan əd-Diməşqi və digərləri insan iradəsinin azadlığı ideyasını əsaslandıraraq qeyd edirlər ki, insan yaxşı və ya pis əməllərinin sərbəst törədicisidir. Belə olmasaydı, Allahu-Təala sonda insanı əməllərinə görə mükafatlandıracağına və ya cəzalandıracağına vəd etməzdi.

Bu baxımdan, mötəzililikdə iradə azadlığı problemi həmin təlim tərifindən qəbul edilən “Əl-Ədl” prinsipi ilə sıx bağlı idi. “Ədalət” anlayışı mötəzililərin ən geniş şəkildə işlətdikləri məfhumdur. Bu xüsusiyyətinə görə mötəzililik digər təlimlərdən fərqlənirdi. Ədalət Allahın isimlərindən biri olmaqla, Onun ən adil və ən kamil əməl sahibi olmasının təəcəssümüdür [4, 69].

Mötəzililiyin “Əl-Ədl” prinsipində həmin təlimin rəşadət mövqeyi öz ifadəsini tapmışdır. Mötəzililərin qəbul etdiyi ağıl (rəşadət idrak), ədalət və azad iradə kimi keyfiyyətlər bir-birindən doğur və bir-birini tamamlayır.

Mötəzili təlimi haqqında daha müfəssəl məlumat vermək üçün təqribən səkkizinci əsrin ortalarından doqquzuncu əsrin ortalarına qədər yaşamış Əl-Cahizin yaradıcılığından bəhs etməyi məqsədə müvafiq hesab edirik. Ensiklopedik zəkaya malik olan Əl-Cahiz müxtəlif mövzularda çoxsaylı kitabların və risalələrin müəllifidir.

Böyük ərəb yazıçısı Əbu Həyyan ət-Tauhidi “Əl-Cahizin tərifinə dair” kitab yazmışdır. IX əsrin məşhur riyaziyyatçısı, həkim, astronom Əbül Həsən Sabit ibn Kurra Əl-Hərrani I Öməri, müqəddəs Həsən əl-Bəsrini və Əl-Cahizi islam dünyasının üç böyük mütəfəkkiri hesab etmişdir. Əslən Həbəşistandan olan Əl-Cahizin sevdiyi mövzulardan biri şəhər əhalisinin həyatı barədə olmuşdur. Əl-Cahiz əsərlərində məktəb müəllimlərinin həyatından, Banu Həşimdən (Həşimilər), Allahın atributlarından, qadınların hiyləgərliyindən, heyvan-

lardan və digər məsələlərdən bəhs etmişdir [1, 198].

Əbu Osman Əmr ibn Bəhr əl-Cahiz islam aləminə onlarla üləma bəxş edən elm və mədəniyyət ocağı olan Bəsrə şəhərində anadan olmuş, 98 il ömür sürmüşdür. Onun dünyagörüşünün formalaşmasında müəllimləri Əbu Ubeydəninin, Əbu Zeydi Ənsarinin, Əbu İshak Nəzzamının böyük əməyi olmuşdur.

Üç yüzdən artıq kitabın müəllifi olan Əl-Cahiz əsərlərində fikirlərini məntiqli mühakimə yolu ilə ifadə edirdi.

Əsas əsərləri:

1. Kitəbul - hayvan (كتاب الحيوان)
2. Kitəbul - məruf (كتاب المعرفة)
3. Kitəbu nazmil - Quran (كتاب نظم القرآن)
4. Kitəbul - əxbar (كتاب الاخبار)
5. Kitəbul - imamə alə məzhəbil – şia (كتاب الامامة على مذهب الشيعة)
6. Kitəbu - mənəqib cundil - xiləfəti və fədail əl - ətrak (كتاب مناقب جند الخلافة و فضائل الاثر).

Məqalədə bu məsələlərə toxunmaqla islami dəyərləri daha müfəssəl şəkildə anlamağa səy göstərmişik. Azərbaycan tarixən islamın maddi və mənəvi dəyərlərinə sahib çıxaraq, onun daha da zənginləşməsində əvəzsiz xidmət göstərmişdir. Bu baxımdan belə bir mövzuya müraciət etməyimiz təsadüfi deyildir.

İslam dini mənsub olduğu cəmiyyətin formalaşmasında və inkişafında müstəsna rol oynayır. Hər bir müsəlman xalqının mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə ötürülməsində İslam dəyərləri əvəzolunmaz əhəmiyyətə malikdir.

Toxunduğumuz “iman” və “günah” məsələlərində hər bir cərəyanın çox zaman təqib olunduğuna baxmayaraq, azad fikir yürütmək bacarığına malik olmuşlar.

Xaricilər, şiələr, mötəzililər, mürciilər və sünnilər müsəlman əqidəsinin yaranmasında iştirakçı olmuş, müxtəlif fikirləri ilə yaddaşlarda qalmış və sonrakı nəsillər bundan nəticə çıxararaq, islamın humanist din kimi yumşaq tərəfini inkişaf etdirməyə çalışmışlar. “İman” və “günah” məsələlərində bəzilərinin təcavüzkar mövqedə dayanmasına baxmayaraq, digərləri daha humanist yanaşma sərgiləmişlər. Mötəzililər isə rəşadət düşüncələri ilə fərqlənmiş, din və fəlsəfəni çulğalaşdıraraq, islamı yad təsirlərdən qorumağa çalışmışlar.

Bu baxımdan islam geriliyə aparacaq yol deyil, əksinə, elmə, əqlə üstünlük verən dindir.

Hesab edirik ki, məqalədə bəzi məqamlara toxunmaqla islam dinində mövcud olmuş ziddiyyətli yanaşmalar elmi-dini, fəlsəfi cəhətdən araşdırılmışdır.

Məqalədən din tarixi, din fəlsəfəsi, fəlsəfə tarixi ilə məşğul olan müxəssislər, ali məktəblərin bakalavr və magistr pilləsində təhsil alan tələbələr istifadə edə bilərlər. Təqdim olunan məqalədən din tarixi, din fəlsəfəsi və fəlsəfə tarixinə dair dərslər, dərslər vəsaitləri və proqramların hazırlanmasında elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Адам Мец. Мусульманский Ренессанс. – Москва: Наука, 1966, - 458 s.
2. Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. – Bakı: Şərq-Qərb, 2006, - 328 s.
3. Cəmaləddin Əfqani. 160 illiyi münasibətilə konfrans materialları və “Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası” kitabı haqqında məqalələr /çapa hazırladı: Ş.Qurbanov/. - Bakı, 2000, - 132 s.
4. Kemal Işık. Mutezilenin doğuşu ve kelamı görüşləri. – Ankara: Üniversitesi Basımevi, 1967, - 104 s.
5. Qurani-Kərim. /ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov və V.M.Məmmədəliyev. - Bakı, 1992.
6. Nafiz Danişman. Kelam ilmine giriş və Mutezile Mutekellimlerinden Amr bin Bahril Cahizin kitablarından parçalar. Son Havadis matbaası. - Ankara, 1955, 1 184 s.
7. İslam: Tarix. Fəlsəfə. İbadətlər. – Bakı: Elm, 1994, - 336 s.
8. Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi. – Bakı: Maarif, 1985, - 288 s.
9. İslam. Tarix, Fəlsəfə və Hüquq. Ensiklopedik lüğət. - Bakı, 2016, - 308 s.
10. الجا حظ ’ الرسائ
11. Аль-Джахиз. Книга о скупых: Китаб аль-Бухала. / пер. с арабского, предисловие и примечания Баранова Х.К./ — Москва: Наука, 1965, - 288 с.
12. Грюнебаум Г. Э. Основные черты арабо-мусульманской культуры. – Москва: Наука, 1981, - 227 с.
13. İslam: Qısa məlumat kitabı /red.V.M.Məmmədəliyev/. - Bakı, 1985, - 162 s.

РОЛЬ РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКИХ ТЕЧЕНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ МУСУЛЬМАНСКОЙ ВЕРЫ

У.Р.АГАБЕКОВА

РЕЗЮМЕ

Хотя появившиеся в мусульманском мире различные течения, секты, религиозно-философские учения представлены разными мнениями и противоречивыми идеями, Ислам смог сохранить свою оригинальность своей собственной духовностью. Информация, полученная о мутазилизме, как об основном течении, дает основание считать, что Ислам дает большое значение науке. Последователи учения мутазилизма являются ведущими исследователями, давших толчок развитию мировоззрения последующих исламских философов. Затронутые вопросы в статье, способствуют более глубокому пониманию социально-политических, философских, культурных, духовно-нравственных свойств ислама.

Ключевые слова: Ислам, религия, философия, течения, вера, грех.

THE ROLE OF RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL DENOMINATIONS IN THE FORMATION OF THE MUSLIM FAITH

U.R.AGHABAYOVA

SUMMARY

Although various currents, sects, religious and philosophical teachings that appeared in the Muslim world are represented by different opinions and contradictory ideas, Islam was able to maintain its originality with its own spirituality. The information received about Mutazilism, as the main trend, gives reason to believe that Islam gives great importance to science.

The issues raised in the article contribute to a deeper understanding of the socio-political, philosophical, cultural, spiritual and moral properties of Islam.

Keywords: Islam, religion, philosophy, denomination, faith, sin.

UOT 94 (479.24)

ŞUŞANIN MƏDƏNİ İNKİŞAF TARİXİNƏ DAİR**Z.V.QAYIBXANOVA***Azərbaycan Dövlət Universiteti**zema.vahidzade@mail.ru*

Məqalədə Şuşa şəhərinin mədəni inkişafının tarixi icmalı verilir. Göstərilir ki, bu inkişafın təməli hələ XVIII-XIX əsrlərdə xüsusi bir münbit şəraitdə formalaşmış ziyalılar təbəqəsi tərəfindən qoyulmuşdur. İqtisadi və siyasi amillərlə yanaşı burada xüsusi ədəbi və mədəni mühitin formalaşması qeyd edilmişdir. Qarabaşın ziyalıları Azərbaycanın digər bölgələri ilə mədəni əlaqələri yaradaraq musiqidə, ədəbiyyatda, tətbiqi sənət sahələrində böyük inkişafa və irəliləyişə nail olmuşlar. Təhsil sahəsinin də inkişafı mədəni yüksəlişə doğru inkişafı təmin edirdi. Məqalədə Qarabağın, ilk növbədə Şuşanın mədəni yüksəlişinə səbəb olan ayrı-ayrı görkəmli xadimlərin yaradıcılığına müraciət olunur, onların mədəni yüksəlişdə rolu əsaslandırılır.

Açar sözlər: Şuşanın tarixi, təhsil və mədəniyyət, Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə töhfə.

Giriş. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan mədəniyyəti ölkənin tarixi, dini inancları, xalq adət-ənənələri və dəyərləri ilə sıx bağlıdır. Onun geri sayımı ibtidai dövrlərdən başlayır, bütpərəst məbədlərdən, erkən orta əsrlərin monumental memarlıq tikililərindən keçir, İslam mədəniyyəti ilə iç-içə olur, rus ənənələrinin təsirini əks etdirir və bu irsi müasir dünyaya daşıyır. Azərbaycan mədəniyyəti bizə yerli əhalinin dünyagörüşünün zənginliyi, təfəkkürünün incəliyi və geniş, səxavətli, qonaqpərvər ruhu haqqında təsəvvür yaradır. Şuşanın burada rolu olduqca böyükdür.

Mədəniyyət və təhsil. Mədəni inkişafın kökündə həmişə təhsil durur. XVIII əsrin ikinci yarısında təhsil əsasən məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən məktəb və mədrəsələrin vasitəsilə həyata keçirilirdi. Varlı təbəqə uşaqlarına təhsil vermək üçün müəllimləri evə dəvət edirdi. Qarabağın ikinci xanı İbrahimxəlil xanın vəziri Molla Pənah Vaqif Şuşaya köçdüüyü ilk illərdə Saatlı məhəlləsində açdığı məktəbdə müəllim işləmiş, özünün qeyri-adi istedadı və dərin biliyi sayəsində Azərbaycanda geniş şöhrət qazanmışdı. Sonradan o, Qarabağ hakimi İbrahim Xəlil xan tərəfindən saraya dəvət olunmuş və baş vəzir təyin edilmişdir. XIX əsrin əvvəllərində - Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra xalq maarifi sistemində bir sıra dəyişikliklər baş verdi: rus dilini bilən yerli məmurlar hazırlamaq üçün rus məktəbləri açılmağa başlandı.

Azərbaycanda rus dilində təhsil verən ilk qəza məktəbi 1830-cu ildə Şuşada açıldı. 1849-cu ildə Şuşada ilk müsəlman məktəbi açıldı. 1893-cü ildə Camal bəy Fətəlibəyov iki illik rus-tatar məktəbini açır. Məqsəd müsəlman uşaqlarını realnı və şəhər məktəblərinə qəbul üçün hazırlamaq idi. 1894-cü ildə iki şəxsi qız məktəbinin əsasında “Müqəddəs Mariya” qız məktəbi (Marinski qız məktəbi) yaradılır. Azərbaycan qızları üçün burda ilk dəfə Avropa təhsilinə yol açılır. 1896-cı ildə rus-tatar (Nikolayevski) məktəbinin açılışı Şuşada böyük əhəmiyyətə malik oldu. Bu məktəbin açılmasında, onun saxlanmasında tanınmış şuşalılar fəal iştirak edirdilər. Əvvəlcə Xurşidbanu Natəvan və Bəhmən Mirzənin oğlu Fətəli Mirzə Qacar öz evlərini pulsuz olaraq məktəb binası üçün ayırdılar. Məktəb binasının tikintisinə pul yığmaq üçün realnı məktəbdə və Xandəmirovun teatrında xeyriyyə gecələri təşkil olundu.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, “1882-ci ildən etibarən Şuşa yeni teatr mərkəzinə çevrilir. Tərəqqipərvər müəllimlər yay tətili zamanı burada, Xandəmirov teatrının binasında M.F.Axundovun komediyalarını tamaşaya qoymuşdular [1, 398]. “Şuşa Xeyriyyə Cəmiyyətinin xahişi ilə məktəbdə dövlət statusu verildi. Zülfüqar bəy Hacıbəyov. Üzeyir bəy Hacıbəyov. Yusif Vəzir Çəmənəminli, Mirzə Xosrov Axundov və başqaları bu məktəbi bitirmişlər. Təhsil müəssisələri və xeyriyyə cəmiyyətləri nəzdində kitabxanalar yaradılır. 1897-ci ildə Şuşada ilk şəhər kitabxanası açılır. Onun fəaliyyətə başlamasında Xurşidbanu Natəvanın oğlu Mehdiqulu xan və həkim Əbdülkərim bəy Mehmandarov böyük rol oynamışlar” [2, 152].

Yeni üsulla dərs keçən müxtəlif məktəblərin açılması yeni ziyalıların yetişməsi ilə nəticələndi. Şuşada yaşayan ziyalılar ordusu sırasında tarixçilər, müəllimlər, həkimlər, musiqiçilər, xanəndələr, şairlər, nəqqaşlar, xəttatlar, rəsəmlər, astronomlar, memarlar və s. olmuşdur. Şuşa şəhəri məhz Xurşidbanu Natəvan başda olmaqla bir çox şuşalı zadəganların metsənətligi və bu ziyalıların səyi nəticəsində mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdi.

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərini Şuşanın mədəniyyət tarixinin “qızıl dövrü” adlandırmaq olar. Şəhərdə elm, mədəniyyət və incəsənət sürətlə inkişaf edirdi. Əlbəttə ki, bu inkişafın sürətlənməsində Xurşidbanu Natəvan, Mir Möhsüm Nəvvab, Xarart Qulu, Sadıqcan, Əbdürrəhman bəy Haqverdiyev, Üzeyir bəy Hacıbəyov və digər şuşalıların böyük xidmətləri olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda klassik şeir üslubunda yazan şairlərin müxtəlif ədəbi məclislər ətrafında toplaşması geniş yayılmışdı. 1864-cü ildə Şuşada şair Mirzə Rəhim Fənanın təşəbbüsü ilə “Məclisi-üns” (Dostluq məclisi) adlı ədəbi məclis görkəmli şuşalı alimlərdən Mirzə Əbdülqasımın mədrəsəsində təşkil edilir. Məşğələləri şair Hacı Abbas Ağahın evində keçirilən bu məclisin əvvəllər dörd üzvü var idi. Lakin 1872-ci ildə şairlərin xahişi ilə Xurşidbanu Natəvanın məclisi öz himayəsinə götürməsi, onun bütün xərclərini ödəməsi və ona rəhbərlik etməsi sayəsində onun məşğələlərini daha da canlandırdı; məclis üzvlərinin sayı çoxalıb otuza yaxınlaşdı.

“Məclisi-üns”ün tərkibi müxtəlifliylə seçilirdi. Burada həm adlı-sanlı

şairlər, həm də sadəcə şeir maraqlıları toplaşmışdılar. Məsələn, İsmayıl bəy Daruğə Şuşa şəhərinin dağçası idi, ona görə də “Daruğə” təxəllüsü götürmüşdü. Məhəmmədəli bəy Məxfi Şuşa, Yerevan və Şamaxıda dövlət qulluğunda çalışırdı, “Əkinçi” qəzetində məqalələr çap etdirirdi.

Mirzə Sadıq Piran cavanlıqda xanəndəlik etmişdir. Mehdiqulu xan Vəfa Natəvanın birinci ərindən (Xasay xan Usmiyevdən) olan oğluydu, dövlət qulluğunda çalışmış, general rütbəsinə qədər yüksəlmişdi. Natəvanın ikinci ərindən (Seyid Hüseynədən) olan oğlu Mir Həsən də “Məclisi-üns”ün üzvü olmuşdur. Məclis üzvlərindən Mahmud bəy Vəzirov, Mirzə Həsən Yüzbaşov ticarətlə məşğul olmuşlar. Görkəmli ədib Ə.Haqverdiyevin dayısı Məmo bəy Məmai də tacir idi. “Məclis üzvlərinin əksəriyyəti həm Azərbaycan, həm də fars dillərində şeirlər yazmışlar. Onların bir çoxu həm də rusca təhsil almışdılar. Bir sözlə, “Məclisi-üns”ə Qarabağın tanınmış ziyalıları toplaşmışdı və onlar Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamışlar. “Məclisi-üns” şairləri əsasən klassik üslubda şeirlər yazırdılar” [3].

1872-ci ildə, “Məclisi-üns” Natəvanın evinə köçəndən sonra Mir Möhsün Nəvvabın təşəbbüsü ilə “Məclisi-fəramuşan” (“Unudulmuşların məclisi”) ədəbi məclisi yarandı. O şairlər ki, “Məclisi-üns”də iştirak edə bilmirdilər, onlar “Məclisi-fəramuşan”a yığışdılar. Eyni zamanda “Məclisi-üns”ün bir sıra iştirakçıları da hər iki məclisdə iştirak edirdilər. Beləliklə, Qarabağda ədəbi mühit daha gur oldu. “Məclisi-fəramuşan”da Mirzə Möhsün Nəvvab, Abdulla bəy Asi, Mirzə Hüseyn Salar, Sədi Sani Qarabaği, Əbülhəsən Şəhid, İbrahim bəy Azər, Mirzə Məhəmməd Katib, Mirzə İsmayıl Məhzun, Fatma xanım Kəminə, Məşədi Əyyub Baki, Həsənəli xan Qaradaği və s. qarabağlı şairlər iştirak etmişlər. Qadın şairələrin də ədəbi məclislərdə iştirakı həmin dövrdə məclislərdə olan demokratik ab-havadan xəbər verir – cinsindən, peşəsindən asılı olmayaraq ədəbi istedadı olan hər kəs məclis üzvü ola bilərdi.

Hər iki ədəbi məclisdə musiqi xadimləri, xanəndələr və sazəndələr də iştirak edirdilər ki, bu da məclislərin şən keçməsinə, musiqi ilə şeirin vəhdətinə imkan verirdi. Bu məclislərin Şuşanın musiqi mərkəzinə çevrilməsində böyük xidmətləri olmuşdur. Hər iki məclisdə o dövrün çox görkəmli musiqiçiləri olan Xarrat Qulu, Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Sadıqcan, Məhəmməd Bülbül Qaryağdı, Mirzə Saleh Bülbül kimi səs ustaları və gözəl ifaçılar olmuşlar. Hər iki ədəbi-musiqili məclis Azərbaycan musiqisinin və muğam sənətinin inkişafında yeniyeni xanəndələr və musiqiçilər nəslinin yetişməsində mühüm rol oynamışdır.

Şuşanın musiqi mərkəzinə çevrilməsinə xüsusi qayğı göstərənlərdən biri də Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918) hesab olunur. XIX əsrin ən mahir musiqişünaslarından biri olmuş Nəvvab həm də şair, rəssam, astronom, ədəbiyyatşünas, nəqqaş, tarixçi, rəssam və xəttat idi. Ensiklopedik biliklərə sahib olan Nəvvab əhalinin maariflənməsi, mədəni inkişafı uğrunda ciddi çalışmışdır. Nəvvab Şuşada qiraətxana, “üsuli-cədid” məktəbi, mətbəə və cildxana açmışdır. Yuxarıda adını çəkdiyimiz və Azərbaycan musiqisinin və muğam sənətinin inkişafında böyük xidmətləri olmuş “Məclisi-fəramuşan” ədəbi məclisi **Mir**

Möhsün Nəvvabın evində təşkil edilmiş və 30 ildən çox fəaliyyət göstərmişdir.

“Mir Möhsün Nəvvab qədim Azərbaycan alimlərinin əsərlərindən istifadə edərək muğamat haqqında “Vüzuhul-ərqam” əsərini yazmışdı. Nəvvab öz kitabında muğamatı təhlil edərək onu şöbə və guşələrə bölmüş və bu xüsusda bir cədvəl tərtib etmişdi. Nəvvabın bu əsəri klassik musiqi tariximizi öyrənmək sahəsində qiymətli bir təşəbbüs idi” [4, 16]. Xarrat Qulu vəfat etdikdən sonra onun işini davam etdirmək üçün Nəvvab böyük xanəndə Hacı Hüsünün yaxından iştirakı ilə “Xanəndələr məclisi” təşkil etmişdi. Onun musiqi məclisi Xarrat Qulunun musiqi məclisindən və Xurşidbanu Natəvanın “Məclisi-üns”ündən sonra şəhərin mədəni həyatında müstəsna rol oynamış və musiqisinin inkişafına təkan vermişdir. Şuşa musiqi məclisi milli musiqi xadimlərinin yetişməsində müstəsna rol oynamışdır.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Şuşa Qafqazın musiqi mərkəzinə çevrilmişdi. Görkəmli şairimiz Səməd Vurğun bu barədə belə yazmışdır: “Şuşa nəinki özünün gözəl təbiəti, yüksək poetik və ahəngdar kulturası ilə də şöhrət tapmışdır. Şuşanı əbəs yerə musiqi və poeziyanın beşiyi adlandırmırlar. Demək olar ki, Azərbaycanın bütün məşhur oxuyanları və çalanları ... Şuşada doğulmuşdur” [6, 50-51]. “XIX əsrdə Şuşa şəhəri bütün Qafqaz üçün konservatoriya rolunu oynadığından yay vaxtları Qafqazın hər yerindən buraya şairlər, dramaturqlar, bəstəkarlar, məşhur artistlər və musiqiçilər toplaşaraq teatr tamaşaları göstərir, toy şənliklərində, musiqi məclislərində iştirak edirdilər” [5, 13].

Şuşanın Azərbaycanın musiqi mərkəzinə çevrilməsində Xarrat Qulu (1823-1883) misilsiz xidmətləri olan şəxslərdən biridir. Xarrat Qulu Şuşada keçirilən məhərrəmlik mərasimlərinin ən yaxşı təşkilatçılarından biri olmuşdur. Şuşada xanəndəlik sənətinin inkişafına qəribə olsa da məhərrəmlik təziyələrinin çox böyük təsiri olmuşdur. Məhərrəmlik təziyələrinə bütün il boyu hazırlanırdılar. Şairlər yeni mərsiyələr yazır, müğənnilər yeni muğamlar öyrənirdilər. Məhərrəmlik təziyələrinin ayrılmaz bir hissəsi olan mərsiyələr gözəl və qəmli səslə ifa olunmalı idi.

Xarrat Qulu gözəl səsi olan istedadlı gəncləri el arasında axtarıb tapır, onların səsini “cilalayır”, onlara muğamatı və oxumaq qaydalarını öyrədirdi. Xarrat Qulu Şuşada ilk "muğam məktəbi"ni tədris ocağı kimi XIX əsrin ortalarında yaratmışdır. Qarabağ xanəndələrinin əksəriyyəti Xarrat Qulunun tələbəsi olmuşlar. Xarrat Qulunun musiqi məktəbi dinə xidmət etsə də, Azərbaycan muğam sənətinin inkişafında mühüm rol oynamış bir sıra ustad sənətkarların yetişməsinə səbəb olmuşdur. Xarrat Qulunun məktəbində gənclərə növhəxanlıq, sinəzənlik və mərsiyəxanlıq öyrədilirdi, amma bununla yanaşı onlar muğamatın sirlərini, xalq musiqisini, Şərq musiqisinin əsaslarına da yiyələnirdilər. Şəbih tamaşasının hər bir hissəsi ayrı-ayrı muğamlar üstündə oxunurdu.

Çingiz Qacar dini mərasimlərdə muğamatın oxunması barəsində belə yazır: “... dəstgahı bir neçə iştirakçı tamam-kamal ifa edirdi. Əgər məclis "Zabul-Segah"la başlanırdısa, onda növbəti xanəndə “Manəndi-Müxalif, üçüncü “Hisar”, dördüncü isə “Zabul” oxuyurdu. Əgər məclis “Şur muğamı ilə başla-

mışdısa, onda növbəti xanəndə "Şur-Şahnaz" oxuyur, sonra "Dügaha" keçirdi, üçüncü "Şikəsteyi-Fars", dördüncü "Hicaz", "Əraq" ya da "Sarənc" oxuyurdu. Göründüyü kimi, "Şur" dəstgahı tamaşa zamanı tamam ifa olunurdu.

Şübhəsiz, xanəndələrin bu cür dəstgahların ifa qaydalarını mənimsəmələri onları klassik Şərq muğamı ilə daha dərindən tanış edirdi və nəticədə onlardan bəziləri bir sıra dəstgahların məşhur bilicisinə çevrilirdi. Matəm tamaşaları başa çatandan sonra xanəndələr bu dəstgahları artıq toylarda oxuyurdular. Şuşanın bütün tarixi ərzində şəbehlərin ən yaxşı tamaşa tərtibçisi Xarrat Qulu sayılırdı" [2, 171]. Qarabağın ən görkəmli xanəndələri **Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Dəli İsmayıl, Şahnaz Abbas, Əbdülbağı Zülalov** (Bülbülcan), **Keştazlı Həşim, Keçəçi oğlu Məhəmməd, Cabbar Qaryağdıoğlu** və tarzən **Sadıqcan** həmin məktəbin yetirmələridir. Xarrat Qulunun yaratdığı bu məktəb sonradan muğam tədris edən musiqi məktəblərinin təşkilində nümunə olmuşdur. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, rus rəssamı V.V.Vereşagin 1864-1865-ci illərdə Qafqaza səyahəti zamanı Şuşada keçirilən məhərrəmlik mərasimlərini müşahidə etmiş, mərasim iştirakçıları olan şuşalılardan, şəbeh tamaşasının qəhrəmanların portretlərini çəkmiş və bu barədə oçerk də yazmışdır [7].

Şuşanın musiqi mərkəzinə çevrilməsində və ümumiyyətlə Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində müstəsna xidmətləri olan sənətkarlardan biri də böyük tarzən – "tarın atası" Sadıqcan (Mirzə Sadıq Əsəd oğlu) (1846-1902). Uşaqlıqda gözəl səsi olan Sadıqcan Xarrat Qulunun məktəbində muğamatın sirlərini öyrənmişdir. 18 yaşında ikən Sadıqcanın səsi batır. Ruhdan düşməyən Sadıqcan tütək, ney, kamança və tar çalmağı öyrənmişdir.

Sadıqcan məşhur musiqiçi Mirzə Ələsgər Qarabağidən tar dərsi almışdır. Virtuoz tarzən kimi Zaqafqaziyada, İranda, Orta Asiyada geniş şöhrət qazanmışdır. Sadıqcan Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Keştazlı Həşim, Əbdülbağı Zülallı, Cabbar Qaryağdı oğlu kimi məşhur xanəndələri tərda müşayiət etmişdir. 1880-cı ildə Sadıqcan, Hacı Hüsü və kamançaçı Bağdagüloğlu Atadan ibarət trionu "İrana - Təbriz şəhərinə Nəsrəddin şah Qacarın oğlu Müzəffərəddin Mirzənin toyuna dəvət etmişdilər. Toyda Hacı Hüsü ən yaxşı xanəndə, Sadıqcan isə misilsiz tarzən kimi qiymətləndirilmiş və Şiri –Xurşid ordeni ilə təltif edilmişdi" [2, 312].

Sadıqcan 1901-ci ildə Şuşada olan ilk "Şərq konserti"ndə iştirak etmişdi. Orada ilk dəfə olaraq tərda "Mahur" muğamını solo çalmış və Şərqdə muğamları səhnədə tərda solo çalan ilk tarzən olmuşdur. Məşədi Zeynal, Malıbəyli Həmid, Məşədi Cəmil Əmirov, Şirin Axundov, Qurban Pirimov və başqa tarzənlər Sadıqcan məktəbinin yetişdirmələri və davamçıları olmuşlar.

"Sadıqcan sözün ən geniş mənasında novator tarzən idi. O, təxminən 1870— 1875-ci illərdə İran tarı üzərində hərtərəfli rekonstruksiya aparır. Yəni o, tarın təkmilləşməsi üzərində işləyərək tarın quruluşunu dəyişdirmişdir. Tarın qolunda olan bir çox artıq pərdələri atıb 17 pərdə saxlamış, tarın səsini gücləndirmək üçün birinci qoşa ağ simin və qoşa sarı simin hərəsindən bir oktava yuxarı zil səslənən iki cüt cingənə simi əlavə etmişdi.

Tarın rezonansını artırmaq, həm də lazım gəldikdə səsləndirmək üçün sarı simdən bir oktava aşağı, yəni bəm səslənən bir qalın sarı boş sim də artırdı. Bundan əlavə tarın qolunun yuxarısında, yəni kəlləyə yaxın yerdə əlavə pərdə bağlamaq ilə “lal barmaq” üslubunu da icad etdi. Sadıqcana qədər tarı adət üzrə diz üstündə qoyub əyilərək çalardılar. Sadıqcan bu primitiv qaydanı da ləğv edib tarın tarixində ilk dəfə onu sinə üzərində əlində tutaraq çalmağa başlamışdı. Sadıqcana qədər tarın beş simi var idi. O, tara altı sim də əlavə edib onun sayını 11-ə çatdırmışdır... Sadıqcanın tar ifaçılığı qaydaları üzrə irəli sürdüyü bütün bu yeniliklər az zamanda bütün Zaqafqaziya və Orta Asiya tarzənləri tərəfindən danışıqsız qəbul olundu. Onun yaratdığı yeni tar, yəni Azərbaycan tarı çox az müddət içərisində bütün Qafqaz və Orta Asiyada mövcud olan primitiv, beş simli, zəif səsləli İran tarını sıxışdırıb ortadan çıxartdı” [4, 51].

Sadıqcan musiqi tariximizdə bir bəstəkar kimi də məşhur idi. Görkəmli musiqi tədqiqatçısı Firidun Şuşinski bu barədə yazır: ...”O, Azərbaycan muğamına da bir sıra yeniliklər gətirmişdir. Sadıq “Segah” muğamını inkişaf etdirərək, tarın qoluna “Zabul” pərdəsini, “Mirzə Hüseyn segahi”na isə “Müxalif” i əlavə etmiş, “Mahur” muğamını təkmilləşdirmişdir. O, tarın qoluna “Zabul” pərdəsini əlavə etməklə bu muğamı həm aşağı registrdə, həm də orta registrdə oxumaq imkanı yaratdı. Yəni, xanəndə tarın yuxarısında kəlləyə yaxın yerdə “Zabul” pərdəsində oxumağa başladı. Bunlardan əlavə böyük xanəndə Hacı Hüsü Sadıqcanın müşayiəti ilə “Kürdü” muğamına “Şahnaz”ı əlavə edərək onun müşayiəti ilə “Kürdü-Şahnaz” oxumuşdur. O eyni zamanda Sadıqın köməyi ilə “Qatar” muğamını yaratmışdır [5, 38-39].

Azərbaycan musiqisinin inkişafında tarzən Sadıqcanın rolu əvəzsizdir. Sadıqcanın muğam ifası sahəsində musiqi alətləri içərisində birinci yer tutan tarda etdiyi yeniliklərin nəticəsində Azərbaycan muğamının mahiyyəti, onun ifadə vasitələri, təsir qüvvəsi və muğamı ifa etmək üslubu yeni bir pilləyə qalxdı.

Şuşanın Azərbaycan mədəni mərkəsinə çevrilməsində böyük xidməti olanlardan biri də Azərbaycanın görkəmli yazıçısı, dramaturqu, ictimai xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933) olmuşdur. O, Şuşanın ictimai və mədəni həyatının inkişafı üçün çoxlu işlər görmüşdür. Tələbəlik illərindən başlayaraq həvəskar tamaşalarda iştirak etmiş və özü pyeslər yazmağa başlamışdır. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev “Şuşanın mədəni həyatının tarixinə birpərdəli muğam operasının ilk səhnə quruluşçusu və Azərbaycanın, eləcə də bütün Qafqazın musiqi həyatının tarixinə qızıl hərflərlə yazılmış görkəmli Şuşa xanəndələri və musiqiçilərinin iştirakı ilə “Şərq konsertləri”nin təşkilatçısı kimi də daxil olmuşdur” [2, 287].

Xanəndəlik sənəti inkişaf edərək XIX əsrin axırlarında məhdud məclis, toy və adi şənlik çərçivəsindən çıxıb teatr və konsert salonlarına yol tapır. Xanəndə dəstələri teatr tamaşalarının fasilələrində böyük müvəffəqiyyətlə çıxış etməyə başlayır. Qafqazda xanəndələrin ilk dəfə teatr tamaşalarında çıxışı Tiflis və Şuşa şəhərlərində olmuşdur. Xanəndələrin teatr fasilələrində çıxışları Azərbaycanda musiqili səhnəciklərin və teatr tamaşalarının meydana gəlməsinə təkan verir.

“Azərbaycan mədəniyyəti tarixində ilk musiqili səhnəciklər məşhur ədib Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin təşəbbüsü ilə Şuşa şəhərində göstərilmişdi. Ə.Haqverdiyev xalq xanəndələrini və musiqiçilərini səhnəyə çıxaran ilk mədəniyyət xadimidir. 1897-ci ildə Şuşada Ə. Haqverdiyevin rejissorluğu altında yerli həvəskarlar böyük Azərbaycan şairi Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasından “Məcnun Leylinin qəbri üstündə” parçasını musiqili səhnəcik kimi göstərmişlər. Məcnun rolunu oynayan məşhur xanəndə Cabbar Qaryağdı oğlu başına quş yuvası qoyub səhnəyə çıxmışdı. İlk tamaşa çox bəsit olsa da, dinləyicilərə dərin təsir bağışlamışdı. O zaman 13 yaşlı Üzeyir Hacıbəyov da Cabbar Qaryağdı oğlunun Məcnun rolunda çıxışına böyük həyəcanla tamaşa etmişdi” [4, 25].

Musiqili səhnəcik Azərbaycanın mədəni həyatında əlamətdar hadisə idi. Bu, dahi Üzeyir bəy Hacıbəyovu muğam operaları yaratmaq fikrinə gətirib çıxarmışdı və “Leyli və Məcnun” operasının meydana çıxmasına, beləliklə, musiqi mədəniyyətimizdə yeni bir mərhələnin başlanmasına imkan yaratmışdır. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Əbdürrəhim bəy ["Leyli və Məcnun" operasının](#) 1908-ci ildə baş tutmuş premyerasında dirijorluq etmişdir.

Ə.Haqverdiyevin rəhbərliyi altında 1902-ci ildə Şuşada Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poeması əsasında “Fərhad və Şirin” adlı musiqili səhnəcik göstərildi. Daha sonra Ə.Haqverdiyev “Şərq konsertləri”nin təşkili ilə məşğul olmağa başladı.”Azərbaycanda ilk “Şərq konsertləri” 1901-ci ildə Şuşada, 1902-ci ildə isə Bakıda Ə.Haqverdiyevin rəhbərliyi altında təşkil edilmişdi. Ə.Haqverdiyev həmin konsertlərə Azərbaycanın ən yaxşı xanəndə dəstələrini və Gülablı aşıqlarını dəvət etmişdi.

Ə. Haqverdiyev Azərbaycan musiqi tarixində ilk dəfə olaraq 12 nəfərdən ibarət orkestr və el nəğmələrini ifa edən xor dəstəsini səhnəyə çıxartmışdı. Konsert Ə.Haqverdiyev tərəfindən tərtib edilmiş “Azərbaycan toyu” tamaşası ilə bitmişdi. “Şərq konsertləri”ndə muğamat, xalq mahnı və rəqsləri, aşıq havaları ilə yanaşı musiqili səhnəciklər də göstərilirdi. XX əsrin əvvəllərində Şuşada və Bakıda verilən musiqili səhnəciklərin və “şərq konsertləri”nin Azərbaycanda milli operanın yaranmasında da böyük rolu olmuşdur [4, 26].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan, o cümlədən Şuşada musiqi sənəti, ilk növbədə xanəndə və sazəndələr ustad-şeyird zəminində inkişaf edirdisə, artıq XX əsrdən başlayaraq peşəkar musiqi təhsili daha geniş sahələri əhatə edərək, sistemləşdirilməyə və kütləviləşməyə doğru istiqamət götürmüşdü. O dövrdə Azərbaycanda bəstəkar, musiqişünq alım, publisist, dramaturq, pedaqoq və ictimai xadim [Üzeyir Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyovun](#) (1885-1948) böyük əməyi sayəsində professional musiqi sənətinin bünövrəsi qoyulur. Üzeyir Hacıbəyov ilk təhsilini Şuşada almışdı.

Əbdülhüseyn [Xurşidbanu Natəvanın](#) şəxsi katibi idi. Şuşanın ədəbi-musiqi həyatına hamilik edən Natəvanla tanışlıq gənc Üzeyirin musiqi tərbiyəsində böyük rol oynamışdı. Gözəl səsi olan Üzeyir gənc yaşlarında muğam ifaçılığı dərsləri almış və Azərbaycan xalq musiqi alətlərində çalmağı öyrənmişdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi **Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev**in rəhbərliyi və **Cabbar Qaryağdı oğlunun** ifası ilə 1897-ci ildə Şuşada göstərilən “Leylinin qəbri üzərində Məcnun” adlı səhnəciyində 13 yaşlı Üzeyir xorda iştirak etmişdi. Bu kiçik səhnəcik gənc Üzeyirin gələcək həyat yolunun müəyyən edil-məsində böyük rol oynadı. Bu hadisədən 11 il sonra H.Z.Tağıyevın teatrında müsəlman Şərqində ilk opera olan “Leyli və Məcnun” göstərildi. 1937-ci ildə isə Ü.Hacıbəyov yaradıcılığının zirvəsini təşkil edən “Koroğlu“ operası tamaşaya qoyuldu. O, Azərbaycan musiqisində köklü dönüş yaratmış dahi bir bəstəkar olmuşdur. Ü.Hacıbəyov 7 opera və 3 operetta yazmışdır. Bütün ömrü boyu Azərbaycan mədəniyyətinə, musiqisinə xidmət edən bu unudulmaz şəxsiyyət 300-dən çox xalq mahnısını nota salmış, marş, kantata, fantaziya, mahnı və romanslar, kamera və xor əsərlərini yazmışdır.

Ü. Hacıbəyov “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” kimi fundamental əsərində Azərbaycan musiqisinin dərinliklərini və istiqamətlərini araşdırıb üzə çıxarmış və əsaslandırılmış ilk azərbaycanlı musiqişünas-alimdir. “Üzeyir Hacıbəyov... şifahi ənənəli milli sənətlə bəstəkar yaradıcılığının sintezini yaratmaqla Şərq və Qərb mədəniyyətinin fəal qarşılıqlı rəsirinə səbəb oldu. Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılığında milli bəstəkar musiqisinin, demək olar ki, bütün janrlarının təməli qoyulmuşdur (opera, musiqili komediya, simfonik musiqi, kantata, romans – qəzəl, kütləvi mahnı və b.)” [8, 794].

O, 1921-ci ildə Şərqdə ilk olan –Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının yaradılmasında, Bakıda ilk musiqi məktəbinin açılmasında çox mühüm rol oynamışdır. Ü.Hacıbəyov o cümlədən Azərbaycan Respublikası himninin müəlifidir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə hər il 18 sentyabr Üzeyir musiqi günü kimi qeyd olunmağa başlanmışdır.

Məqaləni ulu öndər Heydər Əliyevin sözləri ilə başladığım kimi onun sözləri ilə də bitirmək istəyirəm. O bu sözlərlə Şuşanın hər bir azərbaycanlının qəlbində tutduğu yeri çox dəqiqliklə müəyyən etmişdir. “Şuşa bir tək şuşalılar üçün yox, hər bir azərbaycanlı üçün əziz bir anlayışdır. Deyə bilərəm ki, Azərbaycanın gözüdür, hər bir azərbaycanlı üçün iftixar mənbəyidir. Ona görə də Şuşa tək-cə yaşayış məkanı deyildir. Şuşa bizim milli rəmzimizdir, mədəniyyətimizin, tariximizin rəmzidir” [9].

Nəticə. Qarabağın, o cümlədən Şuşi şəhərinin tarixi və mədəniyyəti məsələləri ölkəmizin müasir inkişaf dövrləri üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Qədim tarixə və mədəniyyətə malik olan bu ərazi tək-cə bu bölgənin deyil, bütövlükdə Cənubi Qafqazın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Musiqinin, ədəbiyyatın, incəsənətin bir çox istiamətləri, ictimai həyatın bir çox sahələri məhz Qarabağın, o cümlədən Şuşanın mədəniyyəti ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild. – Bakı, 2007.
2. Qacar Çingiz. Köhnə Şuşa. – Bakı, 2017.
3. “Qarabağın ədəbiyyat səhifələrində Məclisi-üns” adlı elmi-ədəbi konfrans keçirilib //

<https://science.gov.az/az>

4. Şuşinski Firidun. Azərbaycan xalq musiqiçiləri. – Bakı, 1985.
5. Şuşinski Firidun. Sadıqcan. – Bakı, 2007.
6. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri.V cild. – Bakı, 2005.
7. Верещагин, В.В. Очерки, наброски, воспоминания В.В. Верещагина: с рисунками. - Типография Министерства путей сообщения (А. Бенке), 1883. – 155 s.
8. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. "Azərbaycan" cildi. – Bakı, 2007. – 884 s.
9. Mərdəkandakı "Abşeron" sanatoriyasında Novruz bayramı münasibətilə qaçqınlar və məcburi köçkünlər üçün keçirilən bayram şənliyində nitqi 20 mart 1998-ci il. s. 97 // Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu

К ИСТОРИИ КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ ШУШИ

З.В.ГАИБХАНОВА

РЕЗЮМЕ

В статье дается исторический обзор культурного развития Шуши. Показано, что основы этого развития были заложены в XVIII-XIX веках слоем интеллигенции, сформировавшимся в особой благодатной среде. Наряду с экономическими и политическими факторами здесь следует отметить формирование особой литературно-культурной среды. Интеллигенция Карабаха достигла большого развития и успехов в музыке, литературе и прикладном искусстве, установив культурные связи с другими регионами Азербайджана. Развитие образования обеспечивало и развитие культурного прогресса. В статье рассматривается творчество некоторых выдающихся деятелей, внесших вклад в культурное развитие Карабаха, особенно Шуши, и обосновывается их роль в культурном развитии.

Ключевые слова: история Шуши, культура и образование, вклад в культуру азербайджанского народа.

TO THE HISTORY OF CULTURAL DEVELOPMENT OF SHUSHI

Z.V.GAIBKHANOVA

SUMMARY

The article gives a historical overview of the cultural development of Shushi. It is shown that the foundations of this development were laid in the XVIII-XIX centuries by a layer of intelligentsia, formed in a special fertile environment. Along with economic and political factors, the formation of a special literary and cultural environment should be noted here. The intelligentsia of Karabakh has achieved great development and success in music, literature and applied arts, having established cultural ties with other regions of Azerbaijan. The development of education also ensured the development of cultural progress. The article talks about the work of some prominent figures who contributed to the cultural development of Karabakh, especially Shushi, and substantiates their role in cultural development.

Keywords: history of Shushi, culture and education, contribution to the culture of the Azerbaijani people.

MÜNDƏRİCAT

HÜQUQ

Abbasova F.M.

Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququna fəlsəfi-hüquqi baxış5

Rzayev Ə.

İnsanın həyat fəaliyyətinin idarə olunmasına təbiət qanununun təsiri 13

Səmədova Ş.T.

Yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının cinayət-hüquqi müdafiəsi.....22

Cəfərov H.R.

Ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəza növünün nəzəri və icra məsələləri.....43

PSIXOLOGİYA

Şəfiyeva E.İ., Allahyarova S.A., Səməndərova A.F.

Destruktiv ailədaxili münasibətlər uşaqların məktəbli bullinqinə
cəlb olunmasına təsir edən amillərdən biri kimi51

Aslanova R.N.

Mahmud Kaşqarının irsi – türkdilli xalqların tarixi-fəlsəfi və
mədəni abidəsi kimi59

Agabəyova Ü.R.

Müsəlman əqidəsinin formalaşmasında dini-fəlsəfi cərəyanların rolu..... 81

Qayıbxanova Z.V.

Şuşanın mədəni inkişaf tarixinə dair89

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Аббасова Ф.М.

Философско-правовой взгляд на право на справедливое
судебное разбирательство 5

Рзаев А.

Влияние естественного закона на управление жизнедеятельности
человека 13

Самедова Ш.Т.

Уголовно-правовая защита прав несовершеннолетних 22

Джафаров Г.Р.

Вопросы теории и исполнения наказания в виде пожизненного
лишения свободы 43

ПСИХОЛОГИЯ

Шафиева Э.И., Аллахярова С.А., Самандарова А.Ф.

Деструктивные внутрисемейные отношения как один из факторов,
влияющих на вовлеченность детей в школьный буллинг 51

Асланова Р.Н.

Наследие Махмуда Кашгари как историко-философский
и культурный памятник тюркоязычных народов 59

Агабекова У.Р.

Роль религиозно-философских течений в формировании
мусульманской веры 81

Гайбханова З.В.

К истории культурного развития Шуши 89

CONTENTS

LAW

Abbasova F.M.
Philosophical and legal view of the right to a fair trial 5

Rzayev A.
The impact of the natural law on the management of human life..... 13

Samadova Sh.T.
Criminal legal protection of the rights of minors..... 22

Jafarov H.R.
Issues of theory and execution of life imprisonment 43

PSYCHOLOGY

Shafiyeva E.I., Allahyarova S.A., Samandarova A.F.
Destructive intra-family relations as one of the factors affecting
the involvement of children into school bullying..... 51

Aslanova R.N.
The legacy of mahmud kashgari as a historical, philosophical
and cultural monument of the turkic-speaking peoples 59

Aghabayova U.R.
The role of religious-philosophical denominations
in the formation of the muslim faith 81

Gaibkhanova Z.V.
To the history of cultural development of Shushi..... 89

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 07.05.2021-ci il tarixli sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yazılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompüterdə çap olunmuş şəkildə diskə birlikdə təqdim olunur, disklər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalın əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin əlavə 4.1 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. - Bakı: Azərənşr, - 1994. - 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalınskayanın redaktəsi ilə. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 1999. - 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: [7 cildə], - Bakı: Elm, - 2000. IV c., - 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, - 2001. № 3. - s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. - Bakı: Nurlan, - 2003. - s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. dis. - Bakı, 2003. - 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi // «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., - Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siyahı №2, iş №26, vərəq.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

PS: Rəhbərliyin bizə verdiyi göstərişə əsasən növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcək.

Redaktoru: *Məryəm Qədimova*
Korrektoru: *Solmaz Babəşova*
Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Yığılmağa verilmişdir: 08.06.2022. Çapa imzalanmışdır: 10.06.2022.
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 6,5 ç.v. Sayı 120.

«Bakı Universiteti Nəşriyyatı», Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır.
Şəhadətnamə B310.30.04.1999.
bun@box.az